

De sønderjyske vajsenhuse

Af *H. F. Petersen, Satrup.*

Vajsenhuse eller stiftelser for forældreløse børn var allerede i det gamle Rom under kejserne Nerva, Trajan og Alexander Severus genstand for samfundets omsorg. I middelalderen tog kirken sig af denne opgave.

Efter reformationen oprettedes vel vajsenhuse i Nederlandene og Tyskland (1520 i Amsterdam, 1572 i Augsburg, 1604 i Hamburg og 1616 i Enkhuizen ved Zuidersøen), men først under pietismen fik man for alvor sans for det kristelig-socialt arbejdes betydning og forenede omsorgen for forældreløse med forsorgen for fattige, arbejdsledige, tiggere og arbejdssky, alt under missionssynspunktet at hjælpe dem både til legeme og sjæl, så man havde både deres timelige vel og deres evige salighed for øje.

Medens pietismens fader, *Philipp Jacob Spener*, var præst i Frankfurt am Main, fik han 1679 oprettet et »Armen-, Waisen- und Arbeitshaus« der i byen. Større betydning fik dog *August Hermann Franckes* anstalter i Halle.

Francke var en udpræget repræsentant for den aktive og praktiske kristendomsopfattelse. I 1687 oplevede han i Lüneburg en total omvendelse, hvorom han senere udtaler: »Da jeg lagde mig på knæ, troede jeg ikke, at Gud var til; da jeg rejste mig, kunne jeg uden frygt og tvivl have udgydt mit blod for at bekræfte det«. Denne hans heroiske tro smittede alle, han kom i berøring med, og som læste hans propagandaskrifter. Fra 1695 stampede han det ene kristelige foretagende op af jorden efter det andet og gjorde Halle til pietismens central.

Spener kaldte han sin »dyrebare fader og højst ærede ven«, som han søgte råd hos og fik hjælp af, hvilket fremgår af følgende fra et brev af 7. marts 1696: »Hvad iøvrigt min dyrebare fader beretter, at en ubekendt ven har givet anvisning for vajsenhuset på 1000 daler, og at samme ønsker meddelt, at det skal blive ved dermed, er mig jo meget glædeligt. Jeg har vovet det i tro på Gud og oprettet et levende vajsensus, førend vi endnu har

en bestemt bygning dertil, og børnene, som jeg har optaget, bliver hidtil, Gud ske lov, godt passet og opdraget, så jeg kan forsikre, at det bliver varetaget så godt, som det vanskeligt bliver tilfældet ved en fremtidig vidtløftig indretning, som man jo ikke des mindre må ønske og forberede så godt som muligt.

Kunne det ordnes med billigelse af den så milde velgører — hvem jeg gerne ville vide forsikret om min og de stakkels vajsers stadige og alvorlige forbøn —, at den anselige sum på de 1000 rigsdaler snart kunne blive stillet til min rådighed, ville det komme mig besynderlig godt tilpas og ikke lidet lette mit foretagende i Herren og give udførelsen af hele værket noget mere eftertryk, end hvis de kun skal opbevares som kapital til udbetaling i fremtiden, når det hele værk allerede er færdigt.

Herren vil styre det, som det skal blive; uden ham ønsker jeg intet; han har også hidtil i denne sag så tydeligt vist mig sin underkraft, at jeg trøstigt stoler på hans godhed. Antallet af de optagne børn beløber sig endnu kun til ti eller tolv.¹

Vajsenhuset i Halle indviedes 1698 og blev forløber for mange vajsenhuse i Tyskland og i de andre lande, som pietismen bredte sig til. Overalt stod Francke som forbillede: sigtet var børnene, et levende vajsenshus frem for bygning og institution.

I Danmark skænkede kong Frederik 4. i 1720 selv 2000 rigsdaler til et kommende vajsenshus i København, men af forskellige grunde kunne det først åbnes i 1727. På den tid var der allerede kommet stærk gang i vajsenhussagen i Sønderjylland og oprettet vajsenhuse i Slesvig og Flensborg — uden kongens og øvrighedens foranledning.

Senere kom der vajsenhuse i Tønder, Tønning og Husum. Deres tilblivelsestid strækker sig fra 1719 til 1773, og de opstår ud fra forskellige forudsætninger, ligesom deres virksomhed forløber på forskellig måde og med forskelligt held.

En indgående undersøgelse vil vise, at de sønderjyske vajsenhuses historie giver et interessant, både belysende og belærende tværsnit af Sønderjyllands, især Sydslesvigs, kirkehistorie på pietismens tid.

Vajsenhuset i Slesvig.

I Slesvig by påtænkte man allerede i 1705 at komme de fattige og forældreløse børn til hjælp ved en generalkollekt, et lotteri og

Paul Mercatus
f. 1684, død 1739.
Andenpræst ved Domkirken
i Slesvig.
Portræt i Slesvig Domkirke.

tilskud fra straffebøderne, og det følgende år henlagde regeringen på Gottorp halvdelen af de 3000 daler, som en vis dr. Indervelden var bleven idømt for at have påvirket en rig enke i Husum i katolsk retning, til et kommende vajsenshus.² Men æren for dettes oprettelse har frem for nogen præsten ved Slesvigs domkirke, *Paul Mercatus* (opr. Meerkatz), som var født i Pommern 1684, men havde studeret både i Rostock og København. Efter at have været huslærer i en fornem familie sidst nævnte sted fulgte han en tid de danske tropper i krigen som feltpræst og måtte af hensyn til soldaternes spot latinisere sit navn.

1715 ansattes han som andenpræst (archidiaconus) ved domkirken i Slesvig og forblev i denne underordnede stilling til sin død i 1739. Han blev gift med en datter af førstepræsten *Paul Stricker*, som 1682—92 havde været lærer ved latinskolen i Flensborg, på en tid, hvor pietismen havde begyndt at gøre sig gældende i borgerskabet der, og i Slesvig stod han i brevveksling med den meget formående pietist ved hoffet i København, statsminister

Johann Georg von Holstein. Strickers breve viser en levende interesse for Halle og den halliske mission blandt finner og lapper. Holsteins søn besøgte ham på vej til universitetet i Halle 1718.

Pastor Mercatus ansås også med rette for at være pietist. Herom vidner hans salmebog »Geistreiches Gesangbuch«, som han udgav 1719 (2. udg. 1725), hans brevveksling med Aug. Herm. Francke og sidst, men ikke mindst hans under modstand og med stor ihærdighed gennemførte indretning af vajsenuset. Det skyldes vel frem for alt hans kristelig-socialt indsats i Slesvig by, at hans billede fik plads i domkirken og hænger der endnu. Thi, som en senere landsmand udtrykker sig,

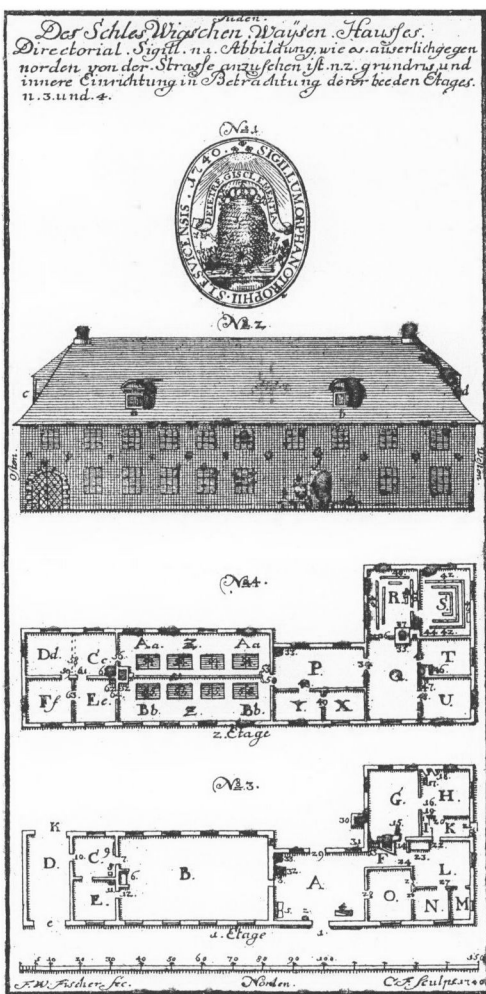
wer geendet in edlem Bestreben,
verdient im Herzen der Nachwelt zu leben
(den, som døde i ædelt virke,
fortjener at leve i efterslægtens hjerte).³

Hvordan datidens præster ellers kunne være trods de sørgelige tidsforhold, får man indtryk af ved at læse i et brev fra Slesvig af 26. aug. 1718: »De fleste præster her i byen og på landet er vant til at sidde sammen til kl. 1-2 om morgenen ved tobak og brændevin; de praler kan hænde med at kunne præstere 8 slags tobak hjemme. Samtidig kan de lide, at deres kvindfolk daglig spadserer omkring som spraglede sommerfugle og efteraber alskens stads og hver ny mode.«⁴

Heldigt nok er Mercatus' egen redegørelse for vajsenusets oprindelse bevaret. Den findes i et brev til ovennævnte J. G. v. Holstein 26. november 1721.

»Deres Excellence må jeg underdanig meddele, hvorledes jeg her den 1. marts 1719 ved Guds nåde har begyndt nogle fattigforanstaltninger, som er bleven fortsat indtil i dag. Disse består i al korthed deri, at jeg hver onsdag lader friskolens lærer med en aflåset bøsse indsamle i hele menigheden, hvad enhver kan tænke sig at give til de fattige. Den påfølgende fredag samles tiggerne — hvoraf der findes over 70 — i kirken, hører på prædikenen og katekisationen, og bagefter råbes de enkeltvis op i den rækkefølge, hvori de står opskrevet i en bog, og modtager en nødtørfdig understøttelse.

Ved siden heraf har jeg straks indrettet en friskole med gratis undervisning for de fattige børn. Hos læreren, en stud. theol., har

Plan over vajsenhuset
 i Slesvig
 efter H. Phillpsen:
 Alt-Schleswig

10-12 forældreløse børn fået kost og klæder, så man kan sige, at vi har gjort en god begyndelse til en slags vajsenhus. Men da den egentlige indsamling tog af, bønfaoldt jeg kongen om at understøtte vor påbegyndte vajsenanstalt og først og fremmest hjælpe mig til at komme i gang.

Den 6. februar 1720 sendte kongen et reskript til den herværende overret med en nådig approbation (billigelse) af mine ringe fattig- og vajsenforanstaltninger og en ordre om, at jeg skulle ha-

ve overladt de bøder, som almindeligvis i de tidligere gottorpske amter tildeles ad *pias causas* (velgørende formål). Imidlertid har jeg været så uheldig, at der fra den tid af kun har været idømt ialt 4 rigsdaler ad *pias causas*

Nu er ganske vist provst *Fischer* i Haderslev bleven idømt en mulkt på 200 rdl. ad *pias causas*, men da Haderslev ikke hører til de gottorpske amter, så kan jeg ikke efter reskriptets bogstav gøre mig håb om at få disse penge. Da jeg imidlertid af hjertet ville ønske, at min påbegyndte og i mangel af andre tilskud indskrænkede vajsenanstalt kunne ophjælpes og i nogen måde atter komme i gang, så vil jeg gerne herved underdanigst anmode og bede Deres excellence om til befordring af min hjælpeaktion at have den velvilje at udvirke hos vor allernådigste konge, at disse 200 rdl. bevilges os, for at jeg og de forældreløse børn kan få glæde af kongens i reskriptet udtalte kristenkærlige hensigt.

I den anledning har jeg været så fri og dristig at adressere min ansøgning til Deres excellence. Jeg tvivler ikke om Deres højvelvillige assistance og skal ikke undlade ydmygst at anråbe den allerhøjeste Gud om tusindfoldig gengældelse for den imod *vajsjerne* beviste nåde, og forbliver jeg . . . «⁵

Frederik 4. var, skønt enevældig konge, alt for korrekt til uden videre selv at bestemme over kirkelige og økonomiske forhold, selv hvor det som her gjaldt et godt formål. Han sendte derfor *Mercatus'* ansøgning til den nye generalsuperintendent dr. theol. *Thomas Clausen*, for at denne kunne udtale sig om sagen.

Clausen, en født flensborger, var en afgjort modstander af enhver form for pietisme, dertil en meget striks embedsmand, som kunne tillade sig et vist frisprog overfor den i mange henseender jævne og venlige konge, fordi han stod i gunst hos ham på grund af sin medvirkning ved dennes pinagtige ægteskab med *Anna Sophie Reventlow*. Han kunne derfor, mente han, let vælte *vajsenhussagen* i Slesvig. Men *J. G. v. Holsteins* indflydelse hos kongen var endnu større end hans egen, og derfor skete der, som vi skal se, ingen skade.

Clausens betænkning til kongen er dateret 26. dec. 1721 og findes betegnende nok endnu blandt *Holsteins* papirer. Da den er et karakteristisk udtryk for Clausens rapmuede og noget spydige fortrolighed overfor kongen og hans fuldkommen manglende for-

ståelse for Mercatus' sag, skal også den gengives her i oversættelse med ganske få uvigtige udeladelser.

»Efter Deres Kongelige Majestæts allernådigste befaling indsender jeg min allerunderdanigste betænkning vedrørende hr. Paul Mercatus' 2 memorialer af 19. og 20. nov. i dybeste respekt, idet jeg ydmygst overlader D.K.M. den endelige bedømmelse — efter Deres Dem iboende høje visdom og gudsfrygt.

Hvad angår den første ansøgning om 1) at få tildelt alle idømte bøder ved regeringen (i Glückstadt), overretten (på Gottorp) samt alle byers øvrigheder i hele det genforenede hertugdømme Slesvig — de måtte være bestemte ad *pias causas* eller til andre formål — til sin oprettede vajsenskole, 2) at indsamle to årlige kollekter over hele hertugdømmet til fordel for denne, så vil D. K. M. allernådigst tillade mig at sige som min mening frit ud, at et sådant ønske ikke rimer sig alt for godt med beskedenhed eller rimelighed.

Jeg forudsætter som en ubestridelig sag, at det ganske vist står i D. K. M.s — som eneste og souveræne herre over dette land — uindskrænkede magt efter Deres høje uindskrænkede behag at anvise sådanne ad *pias causas* eller andre formål dikterede bøder til denne eller hin anvendelse. Men dette taget i betragtning må en undersåt dog vel være så beskeden i slige tilfælde ikke at udbede sig kongens høje nåde på en måde, så det måtte betyde en alt for udfordrende begunstigelse.

Hvad angår de bøder, som er idømte ad *pias causas*, så kan jeg ikke indse, at man kunne lade hele landets eller i hvert fald en hel bys bøder gå til et nyt vajsenhus med 6 børn og derved blive unddraget alle andre fattige, vajser, brøstfældige kirker, skoler osv.

Da andenpræst Mercatus, som selv har begyndt dette værk — så vidt jeg til dato ved og har kunnet bringe i erfaring, uden anbefalinger af afd. førstepræst *Stricker* og afd. generalsuperintendent *Dassov* som sine foresatte, hvilke dog burde foreligge — også selv i § 5 af sit forslag angående de fattiges underhold har foreslået, at enhver commune skulle sørge for sine egne fattige, hvorledes kan han da forlange, at man skulle tage de midler, som netop skulle tages fra de ad *pias causas* idømte bøder, fra alle øvrige byer og anvende dem alene til fremme af hr. Mercatus' vajsenhus i Slesvig?

Hvis det her kun drejede sig om bøderne fra Slesvig by, kunne

dette snarere lade sig høre; men at alle andre byer skulle udlevere hertil alle deres bøder, som forresten de fleste steder allerede er bestemt for vedligeholdelse af offentlige bygninger til fattige osv., ville vanskeligt kunne ske uden at vække almindelig misfornøjelse og måske ikke uden mange sukke fra andre, såsom enker, forældreløse og andre fattige, som derved berøvedes deres sædvanlige understøttelse.

At D. K. M. ved reskriptet af 1. februar 1720 har tilladt, at de ved overretten og overkonsistoriet for Gottorp ad *pias causas* idømte bøder udelukkende skal udbetales til andenpræst Mercatus til forplejning af de fattige og vajserne i Slesvig, må jeg med alle andre i dybeste respekt tage til efterretning og skyldig efterfølgelse. Men da det står til D. K. M.s vise forgodtbefindende at ændre denne på ensidig forestilling og ansøgning — navne gør intet til sagen (Holstein?) — affattede høje resolution, så må jeg, til hvis tilsyn dette lands kirker og skoler, og hvad dertil hører, er betroet af D. K. M. selv, af hensyn til så mange brøstfældige kirker, forfaldne og fattige skoler, fattige skolebørn og vajser allerunderdanigst bede om, at en del af de ad *pias causas* idømte bøder også med tiden må komme dem til gode. Bortset fra flere andre befinder kirkerne i Haddeby og Satrup sig i en sådan tilstand, at de i højeste grad kunne trænge til en sådan nåde . . . «

På lignende måde forholdt det sig — fortsætter generalsuperintendenten — med de af Mercatus ansøgte kollektindsamlinger, som måtte betragtes som en byrde for fremmede menigheder, især da der i forvejen var mange sådanne kollekter. »Og hvad ville det føre til, dersom enhver fattig skole fik tilladelse til 2 gange om året at foretage en indsamling over hele landet? Og hvor findes vel en menighed uden en flok fattige og stakler? «

Og endelig hvad angik Mercatus' ansøgning af 26. november vedrørende de 200 rdl. bødepenge fra konsistoriet i Haderslev, da kunne Clausen ikke anbefale dette af hensyn til kongens ordre til ham selv i afvigte forår om først at tage de 177 rdl., som af kongens kasse var betalt i forskud til istandsættelsen af bispebo-ligen i Rendsborg, af disse bøder, og han bad da om, at de 200 rdl. måtte blive udbetalt til kgl. kammerråd Horst mod, at de overskydende 23 rdl. blev anvendt til afbetaling af de resterende reparationsomkostninger på 236 rdl. Samtidig bad han om selv

at få udbetalt af de fra den gottorpske overret kommende bøder, indtil alle de 236 rdl. var betalt.

Pastor Mercatus og hans velyndere i Slesvig og København lod sig dog ikke anfægte af Clausen og andre modstandere. 1720 lejede han den såkaldte Hattenske gård, nu Süderdomstrasse 13, og senere blev huset købt. Efterhånden husede vajsenuhuset 40 børn i alderen fra 6 til 12 år. De nød undervisning og underhold, og efter skoletiden anbragtes de som lærlinge og modtog klæder, indtil de aflagde svendeprøven. Mercatus havde gode hjælpere i konrektor *Caspar Ernst Triller* og rådmand *Johann Jürgen Arrebo*, som boede Langestrasse 9 og døde 1738.⁶

1732 indrettede Mercatus et »Exculanten- und Proselytenhaus« for hjemløse tiggere, som i store sværme gennemstrejfedes landet og var en skræk og plage, især for bønderne, mest ved deres bryllupper. Dette hus måtte dog allerede lukkes det følgende år på grund af stedfundne optøjer. Hans asyl for »husarme«, dvs. hjemmehørende og skjulte nødlidende, bestod kun til 1738.

Ved pastor Paul Mercatus' død den 23. januar 1739 var der foruden købesummen — han skal oprindeligt have begyndt sin virksomhed med en kapital på 44 rdl. 10 skilling — ialt skaffet 15017 rdl. til veje og underholdt 2 lærere og 158 forældreløse børn. Han havde reformeret fattigskolen i den gamle by (Altstadt) og lagt grunden til et vajsenuhustrykkeri til sine egne og andre kristelige skrifteres udgivelse.

Mercatus stod i stor anseelse. Også den nye konge, *Christian 6.*, nærrede store tanker om Mercatus og hans vajsenuhus. Kort efter at have modtaget efterretning om hans død skrev kongen den 31. jan. til sin fortrolige, minister grev Schulin: »Vi har hørt, at præsten Mercatus i Slesvig skal være død. Herunder vil det der-værende vajsenuhus vel komme til at lide, hvis der ikke snart bliver ansat en mand til at sørge for det. Præsterne i Slesvig duer allesammen ikke ret meget, og de kan vel ikke bruges, og med magistraten dér ser det ud på samme måde. Men man har foreslået os en mand ved navn *Reinboth*, som skal være en samvittighedsfuld forsker og en rig mand, som er uden egentlig tjeneste og lever af sine egne midler. Kunne man ikke betro ham direktionen? Vil De forhøre Dem om manden og skrive deres tanker til mig? Det ville være skade, om det påbegyndte vajsenuhus skulle gå til grunde af mangel på en god direktion.«⁷

Mercatus' efterfølger blev da nævnte justitsråd *Fr. A. Reinboth*, der også blev vajsenuset en god mand, ja under ham fik det nærmest et opsving. Også kancelliråd *Schreiber*, borgmester *Otte* og pastor *Henseler* gjorde sig fortjente. Efterhånden fik vajsenuset trykkeriprivilegium for salmebog, kirkeritual og politiforordningen samt den såkaldte vajsenuhusbibel.⁹

Selve vajsenuhusbygningen lå på det sted, hvor det tidligere Augustinerkloster havde ligget. Vajsenuset nedlagdes 1806. 1808 købtes bygningen og indrettedes til domskole (til 1869). Under krigen 1870-71 husede den midlertidig en sindssygeanstalt, som henlagdes dertil fra Sønderborg. Senere, indtil 1925, havde det preussiske statsarkiv til huse her, hvorefter det flyttedes til Kiel.

Vajsenuhuset i Flensborg.

1742-43 udkom Erik Pontoppidans »Menoza«, en rejsebeskrivelse af en prins, der drog verden rundt på den tid for at søge efter virkelige kristne. I denne bog findes en del autentiske oplysninger om den sønderjyske pietisme. 1732 kom han således til Slesvig by, hvor han besøgte pastor *Mercatus* og hans »proselyt- og vajsenuhus«. Bl. a. fortalte *Mercatus* ham, at den berygtede baron *Gørtz* for lang tid siden havde haft en plan om et vajsenuhus, men ikke udført den. Han havde nemlig været i Halle og spurgt *Francke* om råd, og da denne forhørte ham om den grund, hvorpå han ville bygge vajsenuhuset, havde han givet den oplysning, at der allerede fandtes ca. 20000 rigsdaler at begynde med. Men da havde *Francke* svaret, at hvis det var alt, så var det for lidt. »Nej, har I ingen anden grund, så lad det være, indtil der kommer tro og kærlighed, som må til for at drive værket. Jeg begyndte med 4 groschen, og Herren har hjulpet hidindtil«.

Mercatus fortalte endvidere, at der også var oprettet vajsenuhuse i Flensborg og Tønder, uden dog at fortælle om grundene til oprettelsen dér.

Hvad Flensborg angår, da skylder vajsenuhuset dér netop tro og kærlighed sin oprindelse. Efter en tidsperiode, hvor den bestående kolde og gølge kirke var bleven angrebet af præsterne, *Fr. Breckling*, *Strandiger* og andre, som blottede manglerne indenfor præstestanden og kirkegængerne og bekæmpede vanekristendommen, havde en ny ånd fået indpas i byen og dens kirkeliv. Fra århundredets begyndelse havde især Johann Arndts bøger om

den sande kristendom bidraget til — som biskop Thomas Kingo siger i sin fortale af 1. juni 1682 til dens danske udgave — »at drage vor nesten i sidste blus liggende christendom af sin aske, tage skiællene fra vore landsmænds øyen, fåreklæderne fra ulvene, rægrimen og skabilkenhovedet fra hyklere, som i en sand christen kirke leve som usande christne«.

Speners og Franckes skrifter blev læst og diskuteret, og unge flensborgere bragte som huslærere livet fra Halle ind i de toneangivende familier, hvor man var træt af de virkelighedsfjerne og kedsommelige læreprædikener på prædikestolene. Betegnende er det, at en så driftig forretningsmand som *Hilmer von Lutten* (1636-1700), ejeren af Kobbermøllen, i 1692 tilskyndede og vel betalte udgifterne for den daværende latinskolelærer og begavede teolog *Hinrich Bracker* til at tage ophold hos Spener for at få fuld rede på pietismen.⁹

Efter sin hjemkomst to år senere holder Bracker konventikler, og samme år vælger menigheden i Marie sogn københavneren *Johannes Ocksen* til andenpræst; han var en af den danske pietismes førstemænd og blev senere biskop i Ribe og Århus. Han var bleven åndelig vakt ved den frygtelige operabrand i København den 19. april 1689, hvor to af hans søstre indebrændte sammen med hened 50 af den tyske menigheds medlemmer, og han selv kun ved et mirakel undgik døden. *Strandiger* får tilladelse til at virke som hjælpepræst. En halv snes år senere får sidstnævnte en anbefalingsskrivelse, underskrevet af amtmand Reventlow og 71 ansete mænd indenfor menigheden, med til hovedstaden, hvor han skal forsvare sig for yderliggående pietisme.

Omkring 1700 stod en ny præstetype på byens prædikestole, og deres forkyndelse satte efterhånden præg på Flensborgs åndelige liv; mange flokkedes, grebne af det friske og varme pust af forår indenfor kirkelivet og glødende af både vidne- og virketrang, og smittede snart alle samfundslag i den store og driftige handelsby. Frugten blev ikke så meget højtravende ord og sværmeriske meninger som mere handling, menneskekærlighed og praktisk kristendom: man sluttede sig sammen og rejste det imponerende vajsensus, det senere Flensborghus.

Den første, som fik den tanke at få oprettet et vajsensus i stil med det i Halle, var en ung pige, nemlig *Maria Christina Lorck*, født i Flensborg 15. okt. 1694 som datter af købmand Lorenz Lo-

*Portrætmedallion af
Maria Christina Lorck
fra epitafium i Marie kirke
i Flensborg.*

renzen Lorck (1672—1700) og hustru Anna, født Bundsen (1666—1755), boende på hjørnet af Mariegade og den nuværende Nørregade. Da hun var 6 år gammel, mistede hun sin far, og hendes mor indgik nyt ægteskab med den dygtige og foretagsomme købmand *Christian Thomsen* (1676—1729). Ved at læse Franckes beretninger om sine stiftelser blev hun meget optaget af at gøre noget effektivt for de forældreløse børn, som gik for lud og koldt vand og ofte led ligefrem nød.

Den første, hun talte med om sagen, var farbroderen *Jes Lorenzen Lorck*, som var rådmand og fattigforstander i Marie sogn. Denne tumlede længe med planen. Han følte sin egen udygtighed til at udføre den og havde mange søvnløse nætter derover, som han skriver. Men efterhånden følte han, at Gud havde givet ham et indre kald dertil, og at det ikke var lyst til egen ære og berømmelse, der drev ham, men »en ren inderlig trang, alene til Guds ære og til gavn for de stakkels forældreløse, så vel til legeme som til sjæl.« Han og broderdatteren bliver nu enige om at bede *Andreas Jacob Henneberg*, lærer og skrædder i Frederikstad, som flere gange havde tilskyndet dem til at udføre planen, om at hjælpe dem med råd og dåd. I første omgang enes de om at begynde helt i det små med 6-8 børn i et af Lorcks små huse i Helligåndsgangen med Henneberg som »Schul- und Speismeister«, og Thomsen tilsiger økonomisk hjælp. Imidlertid modnes omkring 1720 en helt anden fremgangsmåde, og der viser sig en ny og bedre vej til planens virkeliggørelse.¹⁰

Flensborg slot på Duborg havde i tidernes løb ofte været opholdssted for de danske konger, især 1653, da Frederik 3. boede her under pesten i København. Foruden kapellet fandtes 59 rum, hvoraf 48 beboelige, mest til kongernes brug; desuden var der indtil 1704 bolig for amtmanden. Skønt der endnu 1697 bevilgedes 500 rdl. til istandsættelse, forfaldt slottet mere og mere, så Frederik 4. tog sit nytårsophold 1713 i Flensborg hos amtsforvalter, kancelliråd *Meley*. 1719 styrtede den ene fløj ned, og det bestemtes, at bygmester *Stallknecht* i Slesvig skulle foretage nedrivningen for 1000 rdl. Kun slotsfængslet, nogle sidebygninger og det såkaldte Jægerhus blev stående.

Samtidig havde man i Marie sogn bestemt sig for at gøre noget virkeligt for fattigvæsenet, idet tiggeruvæsenet havde taget overhånd. Mange fastboende trængende udtalte, at de hellere ville spinde, sy og strikke eller overtage noget andet arbejde i stedet for at gå tiggergang. Den 23. marts 1722 vedtog man at anlægge et skæferhus på den anden side af hærvejen, og den 8. april forelægges planen af Jes Lorenzen Lorck for alle sognet borgere på et sammenkaldt møde på Kompagnihuset. Han gjorde gældende, at sognet kun kunne få gavn af, at jorden derude blev opdyrket derved, og borgmester *Hans Clausen* meddelte, at man nu i byen tænkte på at indrette et arbejdshus, hvor fattigfolk kunne forarbejde ulden. Han udtalte håbet om, at der ville findes fromme hjerter, som ville yde penge dertil. Planen vedtoges enstemmigt, og Clausen og Lorck bemyndiges til at indrette skæferiet, idet man samtidig bestemte, at skæferen derude ikke måtte drive handel med levnedsmidler, og at borgmester Clausen skulle føre tilsyn med det.¹¹

Slottets nedrivning, fattigvæsenets fremme og planen om et vajsenhus kombineres nu til, at man for alvor sætter ind for at få indrettet et vajsen- og arbejdshus, bl. a. ved hjælp af materialer fra det nedrevne slot. Men først skulle man indhente kongens tilslødelse dertil. *Jes Lorenzen Lorck* førte korrespondancen herom. Den 14. jan. 1722 havde han sendt et brev til statsminister og formand for Missionskollegiet, *Johann Georg v. Holstein*, med bøn om at måtte opbygge et fattig- og vajsenhus på den såkaldte Jægerkoppel bag ved slottet. Først den 4. april afgår svar til ham med henvisning til storkansleren *Ulrik Adolph Holstein*, der som

amtmand over Flensborg amt (1705-25) havde med den sag at gøre.¹²

I henhold hertil sender Lorck den 4. juni en meget lang rede-gørelse til storkansleren ang. vajsenhussagen, idet han samtidig giver luft for alle sine tanker, som skrev han til en fortrolig ven.

Efter en længere høflig indledning forudsætter han som bekendt, at borgmester Clausen og Marie sogns patroner har bestemt, at det ikke længer kan tåles, at den store mængde tiggere, også udefra kommende, må drive omkring på gaden eller tigge ved dørene. I stedet for er der indrettet en fattigkasse, som forvaltes af ham, og hvortil hvert hus giver et ugentligt bidrag i al frivillighed. Endnu mere nyttigt ville det være, om man som andensteds kunne anvise de fattige arbejde, så vidt de er i stand dertil, og afholde døvne fra at gå ledige omkring og tigge, og om man kunne gøre noget for opdragelsen af de mange fattige vajsere, altså ikke blot sørge for deres legemlige underhold, men også — hvad der er det mest fornødne — søge at opnå, at de »fra deres spæde barndom på en gavnlig måde kunne opbygges til salighed for fra barn af at kunne ret tiltage i Guds kundskab«. Ligeledes måtte man også give de gamle fattige en nødvendig undervisning i det, som de mangler til salighed.

»Ganske vist forekommer denne sag, set med vor fornufts øjne, at være alt for stor, thi hvorfra skal man tage alle de nødvendige midler? Men vi kan betragte de store og herlige undere, som den trofaste Gud i vore dage har gjort ved sine trosstærke tjenere, som lige så lidt som vi har haft penge selv, og hvor har Gud ved deres hånd udrettet alt, hvad deres levende tro og tillid, hvormed de urokkelig har set hen til den levende Gud, har ønsket«.

Som eksempel ville han kun nævne, hvad Guds almagt og godhed har udrettet i hele verden med professor Francke i Halle som sit dyrebare redskab: »Han begyndte jo med meget lidt, men i en levende tro og tillid til Guds alvise forsyn. Han havde påtaget sig et stort værk, og efter fornuftens øjne syntes det ikke at være ganske umuligt at gennemføre. Alligevel lykkedes det denne stærkt troende Guds tjener, som håbede, hvor der ikke var noget håb, ved Guds hjælp at udrette store ting og bevise for hele efterslægten, at alt er muligt for den, som virkelig tror og har en levende tillid til Gud samt ikke har andet mål end, at Guds navn må blive forherliget og udbredt, og det på trods af Djævelen.

Vi har et forbillede til her i vort eget fædreland: vi ser, hvorledes den store Gud har ledet vor allernådigste konges hjerte, så at der også i København er bleven bygget et så gavnligt vajsenhus. Alle slige beviser på Guds underværker har forjaget alle fornuftsindvendinger hos mig og gjort min levende tillid modig i denne sag, og tvivler jeg ikke på, at Deres excellence vil bære ild til dette bål og dirigere kongens hjerte således, at denne min ansøgning kan blive bevilget.

Til formålet mangler vi først og fremmest en byggeplads til et sådant fattig-, vajsen- og arbejds- hus, men dernæst midlerne til driften. Men jeg tvivler ikke om, at der rundt omkring vil findes mange fromme kristne, som vil give et mildeligt bidrag.

Vi bønfalder om:

1) at kongen måtte skænke os så mange af det nedbrudte slots gamle materialer, som er nødvendige til vor bygning, eftersom alligevel stenene og træet ikke kan anvendes, hvis det skal blive liggende i længere tid endnu.

2) at vi måtte bygge på den toft, hvorpå Jægerhuset står, og den åbne plads til retsfængslet måtte blive indhegnet. Hidtil har amtmændene benyttet toften til græsning, så dispositionen over den ligger hos Deres excellence.

3) at der i vort eventuelle hus uhindret må tilvirkes alskens nyttige ting som canifas og sejldug samt uldvarer. Kun måtte de som indenlandske varer passere toldfrit inden for kongens riger og lande.

4) at ansøgte byggeplads, som nu hører under amtets jurisdiktion, med hus og indvånere samt deres gejstlige betjening måtte komme under Marie sogns borgmester og råd eller det af dem udnævnte tilsyn.

Deres højgrevelige excellence vil af mit forslag skønne, hvorledes vi havde tænkt os dette gavnlige foretagende udført . . . det sigter til så mange menneskers timelige og evige velfærd og skal nok bringe en evig belønning over dem, som rækker det en hjælpende hånd, ligesom det vil befordre Guds ære, pris og ry også i vort land. Jeg nærer derfor næsten ingen tvivl om, at min ansøgning vil blive bevilget, når jeg ser hen til de mange gavnlige foranstaltninger i vort fædreland som kendetegn på, hvor tilbøjeligt den store Gud har gjort vor allernådigste konges hjerte dertil, så rygtet derom løber over alverden. Han er en rigtig plejefader for

den kristne kirke. Hvor megen møje og hvor mange penge har han ikke anvendt for at åbne troens dør for de blinde hedninger ved sine kristelige forordninger! Ja, ser vi hen til vort eget fædreland, så opdager vi med glæde, hvorledes kongen af faderlig omsorg lader bygge så mange fattigskoler, for at de unge kan opdrages i en gudvelbehagelig tugt og Herrens formaning og den store uvidenhed kan blive tilbørlig afhjulpet — til evig berømmelse for kongen og hans efterkommere . . .

Vi håber også, at Deres excellence ligesom m. h. t. vajsenuset ved Deres formidling vil lægge hjørnesteinen til vort hus . . .«

Lorcks skildring viser tydeligt pietismens ånd som drivkraft for al den møje og det besvær, som flensborgerne selv tog på sig for at rejse et vajsenuhus som et åndeligt slot i stedet for det nedbrudte kongelige på Duborg.¹³

En bekræftelse finder dette i en »Efterretning om det flensborgske Vajsenuhus« fra ca. 1739.¹⁴ Her hedder det: »Det er bekendt, at desværre et stort antal mennesker er stedt i stor jammer og elendighed såvel til legeme og sjæl og dermed stadig kommer længere og længere bort fra deres sande lykke (Wohlsey) ad alskens blinde veje. Ligesom den gode Gud fra evighed af har forbarmet sig over den almindelige menneskelige elendighed og i sin evige kærlighed her i tiden ved sin søn, vor frelser, har bragt i stand, hvad der er fornødent til at opnå frelsen, således har det altid været Guds skik at lede de sind, som lader sig regere og gribe af ham, ved sin forbarmende og kærlighedsfulde ånd derhen, at de med glæde lader sig bruge som Guds redskaber, for at også andre mennesker kan reddes ud af deres elendighed og modtage Guds mangfoldige gaver.«

Der anføres derefter, at man forhen havde truffet den ordning, at de hjemmehørende fattige hver uge af fattigfogederne førtes fra hus til hus for at modtage deres almisse på ordentlig måde. Da der alligevel opstod forskellig uorden, kådhed og ondskab — for slet ikke at tale om det daglige overrend fra fremmede tiggere, undertiden med falske attester — ønskede »mange gode gemytter« en bedre hjælp til de hjemmehørende, som ofte af undselighed kom i større nød end de fremmede tiggere, gennem en ugentlig hjælp. Den oprettede fattigkasse betød en stor forbedring, men »nu har Gud givet en ny tilskyndelse i de ansvarliges hjerter til at overveje yderligere foranstaltninger, og man håbede

at fremme sagen ved at oprette et fattig-, vajsens- og arbejdshus. Man ville derved ikke blot sigte på de fattiges legemlige forsørgelse, men især på deres sjæl og dennes opbyggelse«.

Efter at *U. A. Holstein* den 18. juli 1722 havde givet amtsforvalter *Meley* den besked, at et så vigtigt anliggende måtte forelægges kongen ved en ordentlig ansøgning, og at han selv villigst ville hjælpe med til at befordre denne »meget rosværdige og kristelige sag«, indsendte borgmester *Hans Clausen* og rådsherre *Hilmer v. Lutten, Joh. Hinr. Prehn* og *Nic. Brandt* på Marie sogns vegne den 5. aug. en ansøgning om koncession til opførelse af et fattig-, vajsens- og arbejdshus, bevilling af sten og træ fra slottet og tilladelse til at holde kro i det lille skæferhus ved hærvejen mellem Oldemorstof og Bilskov.

I indledningen gør de bl. a. opmærksom på, at sognet for 9 måneder siden har indrettet en fattigkasse for at afskaffe betleriet, eftersom de fremmede tiggere »tidlig og silde har generet os ikke lidet i vore huse ved alskens drilleri og tyveri«, og de mange hjemmehørende fattige ofte skammer sig ved at tilkendegive deres fattigdom og gerne vil arbejde, om de kan komme til det. Man mener derfor, at det er højest fornødent at bygge et sådant hus, hvori man kan indrette en del virksomheder (manufaktur) til bedste for de fattige. Endvidere kunne man opnå, at »de oftere uden sand guds frygt levende fattige mennesker dér med tiden ved kristelige lærere under den allerhøjstes velsignelse kunne styrkes i den rette kristendom«.

Kongen, som formodentlig var ængstelig for at imødekomme et enkelt sogns andragende, lader 15. aug. indhente udtalelser fra kammerråd *Lüders*, præsteskkabet og Nikolaj sogn, og sidstnævnte svarer 25. aug., at det ansøgte hus vil komme hele byen til gode, dog har Marie sogn i mellemtiden efter henstilling fra Nikolaj sogn erklæret sig rede til at frafalde ønsket om en kro i skæferhuset.

Der hengår dog næsten et år, inden man kan komme planen nærmere. Først den 1. juni 1723 forordner kongen, at de sten- og træmaterialer fra slottet, som behøves til husets rejsning, skal skænkes.

Nu kommer der skub i foretagendet: »her havde man allerede en prøve på den gode og trofaste Guds forsørg, hvorved man blev bestyrket i at fortsætte i tillid til videre hjælp« — hedder

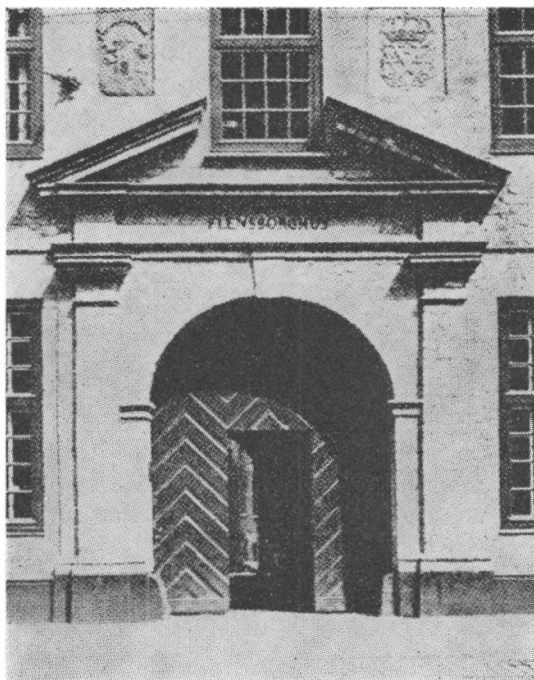
det i »Efterretning . . .« Allerede samme efterår og vinter får man stenene hugget fra hverandre og rensset, og ikke blot det: Gode venner stillede deres heste og vogne til rådighed til transporten til byggepladsen, ligesom de fleste af byens vognmænd frivilligt hver transporterede 1000 sten.

19. okt. valgtes en byggekommission bestående af *Boy Petersen, Lorenz Kall, Thomas Lorck, Jes Kall og Hermann Wackerhagen*. Til byggeplads bestemtes det såkaldte Ramsherred. 1. dec. købte man skipper *Anton Reuters* hus, og da det ikke fandtes at give plads nok, købte man også huset ved siden af, tilhørende skipper *Hans Suckaus enke*. Husene rev man ned og opførte dem igen i haven nede ved Skibbroen, for at de kunne bruges som bolig for senere fabriksarbejdere ved vajsenshuset eller til udlejning. Den gade, som derved opstod og gik parallelt med nuværende Nørregade fra Nr. Fiskergade til det sted, hvor nu hovedtoldkontoret ligger, kom til at hedde Vajsenhusgade.

14. marts det følgende år skænker kongen yderligere alle jerndele fra slottet, bl. a. 6 jernkakkellovne, og da vejret tillod det, blev grundstenen lagt i april måned af borgmester Clausen og Jes L. Lorck. Ved Mikkelsdag — 29. sept. — stod huset under tag. For at bestride de daglige udgifter til håndværkerne foretoges en indsamling i byen med et godt resultat.

I foråret 1725 var bygningen så vidt fremskredet, at man den 8. maj kunne tage stuen mod nord i nederste etage i brug med ialt 12 børn: 5 forældreløse fra Marie sogn, 5 fra Nikolaj, dertil skolemesteren, ovennævnte *Hennebergs* ene barn samt et barn af hans datter, kokkepige *Anna Adams!*

Man havde ikke endnu nogen driftsfond og måtte igen ud for at indsamle penge. Men da indsamlingen ikke gav tilstrækkeligt, og man måtte have økonomisk sikkerhed nogen tid fremover, var det et stort held, at den ansete købmand *Christian Thomsen* — »drevet dertil i sit hjerte af Gud« — meldte sig og påtog sig at sørge for driften i et år. Han blev vajsenshuset en god mand, der ikke blot evnede at skaffe det nye indtægter, men også at kalde gaver frem udefra, særlig fra højeste sted, hoffet i København. Dronningen gav 1300 rdl., prins Carl 100, kronprinsen lidt over 200, kronprinsessen 200, prinsesse Charlotte 50, overhofmesterinderne 40, resp. 20 rigsdaler. Som Lorck skriver ved hans død i 1729: »Sein Bitten und Flehen gab viele Collecten«. Imidlertid

Indgangen til vajsenhuset, nu Flensborghus' portal.
Våben omtales side 71.

ydede Thomsen også selv store beløb, bl. a. når hans galliot »Der grüne Jäger« var kommen godt i havn.

Den 28. maj 1725 fandt vajsenhusets højtidelige indvielse sted i den store sal i husets sydlige side. Først sang informatoren eller læreren »Komm, Heiliger Geist«. Derpå prædikede provst *Franz Møller* og talte formanende til informatoren og børnene. Der sluttedes med bøn og salmerne »Nun bitten wir den heil. Geist« og »Nun danket alle Gott«. Til stede var en anselig forsamling af begge køn, deriblandt præsterne *Kall*, *Claudius*, *Lundius* og *Geerkens*. »Efterretning . . .« tilføjer, at de tilstedeværende var så grebne, at de fleste med glædestårer takkede Gud, fordi han havde hjulpet hidindtil, og af hjertet bad ham om hans videre velsignelse.

Selve planens ophavsmand, den unge pige *Maria Christina Lorck*, fik ikke selv lov til at opleve festdagen. Hun havde lukket sine øjne den 11. april året i forvejen, kun 29½ år gammel. Da

hun begravedes 10 dage senere, prædikede provsten over den tekst, hun selv havde valgt: Salige er de døde, som dør i Herren (Joh. åbenb. 14,13), og hendes anden farbror *Thomas Lorenzen Lorck* skriver i sin dagbog: »Gud være denne sjæl nådig; på grund af hendes vel førte levned i Guds frygt og velgørehed mod hendes næste fremkalder hendes bortgang smerte«. ¹⁵

Tallet på vajsnebørnene, som undervistes i guds frygt, læsning, skrivning og regning, voksede efterhånden til 45. Fra 1729 dalede tallet noget og sank 1730—31 ned til 29, nemlig 18 drenge og 11 piger, idet børnene efter at have fået tilstrækkelig undervisning fik plads eller kom i lære hos købmænd og håndværkere ude og hjemme, og 2 drenge var døde. Indtil 1739 var optaget 54 børn, 35 drenge og 19 piger. Når tallet ikke blev større, skyldtes det svigtende indtægter.

Byggeriet med grunden havde kostet omkring 5000 rdl. eller 15.000 mark, og omkostninger til kost, senge, klæder og pleje slugte store beløb. Men de indkomne penge kunne dække gælden, og der blev en lille kapital på 1500 rdl. tilovers. 26. maj 1727 bestemte kongen, at den i de tre hovedkirker indførte klingpung til vajsnehuset skule bibeholdes. Den indbragte ca. 600 mark om året.

Der siges i »Efterretning . . .«, at børnenes kost var en sådan, at ingen ærlig borger og »håndværksmand« kunne ønske sig den bedre. Børnene var iklædt en pæn uniform og fik en god pasning og renlighed. Når undervisningstimerne var forbi, tog både drenge og piger fat på at strikke strømper, først og fremmest deres egne.

Angående arbejds huset og dets indretning, som voldte store vanskeligheder, førtes der en indgående forhandling på rådhuset den 19. september 1726. Spørgsmålet var, om man skulle begynde fremstillingen af canvas-segldug og kantebånd eller ej. Man var betænkelig ved at begynde dermed, da dertil krævedes et pengeforskud, som man ikke var i besiddelse af. Imidlertid ville *Christian Thomsen* begynde med kantebånd på egen risiko og bibeholde strømpefabrikationen til sin død. Han høstede dog ingen fordel derved og måtte betale dyre lærepenge. Alligevel kom efterhånden fabrikken temmelig i vejret og indbragte en hel del. Men ved Thomsens død måtte den standse.

Som følge heraf indskrænkede virksomheden sig længe kun til

vajsenhuset, i samklang med den indskrift, som stod at læse på en sten, der fandtes indmuret i væggen til højre for indgangen:

Gottes Hand wird alles lenken	(Guds hånd vil lede alt
und dem Hause Seegen schenken	og skænke huset velsignelse,
der sich mildiglich ergeust,	som strømmer mildt herved,
weil wir seiner Güte trauen	fordi vi stoler på hans godhed,
und auf dessen Gnade bauen,	og bygger på hans nåde,
der der Waysen Vater heist.	som kaldes faderløses fader).

Over indgangsportalen anbragtes både Flensborgs byvåben, betalt af *Jes Lorenzen Lorck*, *Johann Brehmer*, *Thomas Lorenzen Lorck* og *Chr. Thomsen*, og kong Frederik IV's navnetræk, hvortil *Moritz Moritzen* gav 3 mk., *Lorenz Jacobsen Kall* 6 mk. og *Michael Christopher Holst* 16 mk.

Om sorger og glæder i vajsenhusets første dage får vi autentiske oplysninger gennem breve fra dets ledende mænd, *Chr. Thomsen*, *Jes Lorenzen Lorck* og *Andreas Jacob Henneberg*, til justitsråd, senere etatsråd *J. W. Schrøder* i København, som igen havde tilknytning til hoffet.¹⁶

»Med vort vajsenhus står det nogenlunde til, men det er alligevel meget svagt«, hedder det i et brev fra *Henneberg* af 1. nov. 1726, »vi er nu ialt 28, gamle og unge. Hr. Chr. Thomsen er omtrent 200 rigsdaler i forskud, og mange stakkels forældreløse sukker endnu efter at få pleje og undervisning«. Men den 15. dec. kan han skrive mere opmuntrende: »Da jeg hører, at hr. Chr. Thomsen vil svare på Deres højædelheds skrivelse til mig for at udtrykke sine nyvakte forhåbninger (um seine sonderliche Erweck- und Stärkung des Glaubens an Tag zu legen) skal jeg denne gang nøjes med at meddele de herrer, at jeg, da jeg modtog brevet af 20. nov., 3 gange af lutter glæde slet ikke så underskriften, men vendte brevet 2-3 gange og ikke vidste, hvad jeg skulle gøre med det. Det gik mig netop, som David siger (psalme126,1): Når Herren befrier de fangne i Sion, så vil vi være som drømmende. Da fyldes vor mund med latter og vor tunge med frydesang. Så vil man sige iblandt hedningerne: Herren har gjort store ting imod os, og vi blev glade.

Da jeg lod den kære hr. Thomsen læse brevet, gik det ham på samme måde, så vi sammen græd af glæde. Nævnte hr. Thomsen var just meget mat og svag i troen på grund af de mange debat-

ter, som lød ved sidste kirkeregnskabsmøde, hvor bl. a. vedtoges, at der skulle gå en klingpung rundt i kirken til fordel for fangne sømænd, efter provstens ønske og til skade for indsamlingen til vajsenuset. Det ville være gået endnu værre, dersom borgmester *Hoe* ikke var trængt igennem med sin autoritet. Da nu provsten kom i strid med magistraten, er han ikke blot holdt op med at betale sine kvartalspenge til os, men han er også hovedsagelig skyld i, at ingen af præsterne mere besøger os eller betænker os.

Man må mest undre sig over, at manden under sin tvist med magistraten også lader det gå ud over vajsenuset, som dog ingen skyld har deri. Gud formilde hans og enhver uvenligsindets hjerte med Jesu kærlighedsånd, så alt stridigt smeltes bort og fortæres ved den, og vi i hans kærlighed evigt må være ham til behag!

Dersom noget ubehageligt skulle sendes Dem fra provsten, beder jeg om ved lejlighed alligevel at betænke vort vajsenuhus. Gud gengælde vor dyrebare kronprins og hans durchlauchtige gemalinde den høje og store kærlighed og velgerning, de har bevist imod os, og forsikre deres hjerter om, at dette ikke skal være forgæves, men bære frugt også i evigheden med stor velsignelse. Vi vil ikke ophøre med at bede om, at alle gode tings gengælder vil forfriske os, når det tiltrænges. De herrer ved det jo, uden at jeg skal minde derom, da Gud har givet Dem kærlighedens ånd, hvilket kraftigt lyser frem af alle Deres breves linjer. I samme ønsker jeg Dem af hjertet bevaret, og forbliver jeg med lydligste hilsen i skyldigste respect . . . «

Købmand *Thomsen* nøjes med at ledsage *Hennebergs* brev med nogle enkelte linjer om »hvorledes vi Gud ske lov er komne videre« og tilføjer: »vi sporer Guds store godhed hver dag mere og mere. Det er ham, som gør os dygtige til bedre og bedre at fremme hans hellige værk i tro, skønt det ikke skorter på viderværdigheder og onde mennesker, som gerne vil forstyrre det«. Og med hensyn til provst *Franz Møller* skriver han den 21. dec., at han endog er bleven fjendtlig stemt overfor vajsenuset og har frataget det dets klingpung i St. Hans kirke. Samtidig kvitterer han for modtagne 200 rdl. courant, som er udbetalt til hr. *Black*.

I samme anledning takker *Henneberg* den 27. dec. Schrøder for hans omsorg, kærlighed og møje og udtaler som sin formodning, at modstanderne vel vil henvende sig til herrerne *Esmarch* og *von Hagen* i kancelliet. Den 23. januar 1727 mener han dog,

at bibliothekarius *Andreas Hojer* vil volde dem de største vanskeligheder, da »denne på det intimeste står på vore modstanderes side«.

I 1726 havde de store købmænd, som også drev skibsfart, bygget en stor mastekran ved havnen, og vajsenuset ønskede og opnåede at få del i dens indtægter. På lignende måde gik det med det oprettede skrædderi og trykkeri med forlagsvirksomhed.

10. marts 1727 skriver Henneberg: »Kunne vi bare få lov til at indrette et skrædderi for soldateruniformer og en kran! Med trykningen af salmebogen bliver der med det første gjort en begyndelse. Præsterne, som ret ofte besøger os, er her med stor fornøjelse«.

Det sidste bevarede brev fra ham er af 5. juli 1727 og indeholder følgende klagesuk: »Der findes ved vor virksomhed ingen blandt forstanderne, som alvorlig vil tage en hånd med i for at fremme sagen. De vælter det allesammen på den gode hr. Christian Thomsen, som det derfor falder temmelig svært og ofte beklager sig, hvilket man heller ikke kan fortænke ham i, når man betænker hans egen store husholdning og handel . . . Provst Møller er igen tvær«.

Af vajsenusets regnskaber fremgår, at Henneberg kaldtes »Waysenvater« og fik 2 mark i ugentlig løn, medens hans datter, Anna Adams, fik 30 mark om året som »Waysenmutter«. Fra 1729 af er ingen lønudbetaling anført for ham, idet han af provst Schrader var bleven knyttet til det nye vajsenuhus i Tønder.

Samme år mistede vajsenuset i Flensborg sin bedste mand, *Christian Thomsen*,¹⁷ som afgik ved døden den 26. april 1729. Han var født i Flensborg den 26. dec. 1675 som søn af købmand Hans Thomsen og hustru Mette Christensen, som i 1690 flyttede til Odense, hvor Thomsen oparbejdede en stor forretning og blev en anset borger. Ved sin død den 27. aug. 1717, 68 år gammel, var han kirkeværge ved St. Knud, hvor der opsattes et epitafium over ham og hans den 25. febr. 1713 afdøde hustru.

Hvornår Christian Thomsen vendte tilbage til sin fødeby Flensborg, vides ikke. 8. maj 1704 giftede han sig med Lorenz Lorenzen Lorcks enke Anna født Bundsen, som efter sin mands død havde ført sin mands forretning videre sammen med svogeren Thomas L. Lorck, og bevarede kompagniskabet med denne indtil 1710, hvorefter han med så stort held drev egen forretning,

indtil han i 1720'erne kunne opføre den smukke købmandsgård på hjørnet af Mariegade og den nuværende Nørregade, den såkaldte »Marieborg«.

Thomsen var således en dygtig og velhavende forretningsmand. Snart blev han også kendt videnom for sin »ufortrødne iver og gavmildhed«. Hans hjertebarn var og blev dog vajsenuset, som han næsten støttede over evne. Det var også ham, som satte sig energisk ind for at få udgivet den tyske Flensborg-salmebog på vajsenusets forlag. Med det endelig tilvejebragte manuskript rejste han personlig til generalsuperintendent A. Højer i Rendsborg for at få dennes tilladelse til trykningen. Denne fik han, men under trykningen døde både Højer og han selv, så fortalen censureredes af den nye generalsuperintendent *Conradi* (16. juni 1729).¹⁸

Såvel økonomisk som kirkeligt havde han en fortrinlig medhjælp i sin hustru, en både intelligent og djærv kvinde. Hun døbttes den 7. januar 1666 i Bov som datter af degnen Jens Bundsen og begravedes først den 7. april 1755 (død 29. 3.). Begge præsterne fik hver 100 rigsdaler foræret »bei dieser Leiche«. Som et kuriosum kan anføres, at kirkebøgerne ikke nævner hendes navn, hverken ved dåben eller begravelsen: ved dåben står (på tysk): »Jens Küsters lille pige ved navn . . . døbt« og ved begravelsen: »er den gamle madame Thomsen begravet med egen prædiken«.

1741 bekostede hun »Gud til ære, kirken til pryd og til kærligt minde om sine to ægtemænd« det store epitafium i Marie kirke, som nu findes på Flensborgs museum. Det forestiller hende selv, hendes to ægtefæller og hendes to børn af første ægteskab. Ægteskabet med Thomsen var barnløst. Det nævnes, at familien har givet 3000 mark til vajsenuset, og at hun i sin enkestand har oprettet et »fattighus« med friboliger til 6 ægtepar og skænket en kapital på 1000 mark dertil samt 400 mark til Marie kirke og 100 mark til 2 vokslys i samme. At hun heller ikke glemte præsterne, er allerede nævnt.

Efter sin mand Christian Thomsens død sender hun 2. aug. Schröder et brev, som er et typisk udtryk for hendes stærke personlighed. Først takker hun Schröder for hans medvirkning ved udfærdigelsen af den kgl. konfirmation af hendes afdøde mands sidste vilje. Derpå fortsætter hun:

»Det er Dem uden tvivl tilstrækkeligt bekendt, at min afdøde mand på vajsenusets opførelse og indretning har anvendt alle

kræfter, det var ham muligt, ja endda ved tilsidesættelse af alt sit eget (mit Hintenansetzung Gutes und Blutes), hvilket bl. a. hans bøger udviser, så jeg af den grund næsten må befrygte at lide uret (Tort). For de penge, som behøves til vajsenuset og hovedsagelig fabrikken, og som beløber sig til 8000 mark, er alle tagne a deposito og må incl. mæglercourtage forrentes med 7 %, og det falder mig nu for besværligt at bære denne byrde alene.

Magistraten vil ikke have med sagen at gøre og siger, at fabrikken, hvis indretning allerede har kostet 1400 mark, overhovedet ikke vedkommer den. Hvad angår de udlagte 100 rigsd. Cour. til betaling af den nye salmebogs udgivelse, så ville de måske nok prøve, om jeg efterhånden kunne få dem tilbagebetalt, men det kunne ikke ske foreløbig (vor der Hand). Eftersom jeg nu skulle bruge store pengesummer til den anselige kvantitet vin, jeg lige har fået — jeg skylder ialt 1600 rdl. C. — må jeg nu savne, hvad min mand har betalt eller udlagt til den allerhøjestes ære og af kristelig kærlighed til de fattige.

Ligeledes volder de mange bankerotter, brandskader og skibsforslis ikke få bryderier, hvortil kommer, at de debitorer, som nok kunne betale, hverken ved gode ord eller alvorlige trusler er til at få til at afdrage på deres gæld. Blandt dem er hr. oberstlieutenant og kammerjunker *Niels Juel* på Tåsinge ikke den mindste. Derfor tror jeg næsten, at jeg er nødsaget til at kræve min ret ved hjælp af øvrighedens tvangsmidler overfor de fleste af dem, og det vil sandelig blive mig til ikke ringe besvær . . . «

Også i sit næste brev fra 1. okt. beklager hun sig over vajsenuset som en »mig højst påtvungen sag« og anfører »mange fortrædelige besværligheder«, og at hun snart skal dele med sine slægtninge. Hun beder derfor om Schrøders formidling, da alle nærer ærefrygt og respekt for ham.¹⁹

Thomsens nærmeste medarbejder og efterfølger som forstander ved vajsenuset, *Jes Lorenzen Lorck*, skriver 22. sept. s. å. til Schrøder. I indledningen meddeler han: »Efter at det har behaget den kære Gud at kalde den salige Chr. Thomsen, som har været de fattige forældreløses plejefader ved det herværende vajsenuset, bort fra denne verden, så har jeg for min person ikke kunnet undslå mig for at træde i hans sted af ren kristelig kærlighed« og anfører, at Schrøder har givet så mange beviser på, at han altid har været vajsenusets »store patron og velynder«.²⁰

Han beretter dernæst, at »Freesen Fabrique« — vævning af kantebånd o. l. — var bleven påbegyndt af Thomsen, men — som det syntes — til ingen nytte. Årsagen var, at der ingen rede penge fandtes til driften; derfor havde man ikke kunnet købe den nødvendige uld fra første hånd.

Indtil nu havde man haft 52 børn i vajsenuset. Heraf var 2 piger sat i tjeneste hos andre, 1 dreng var anbragt hos en skomager og allerede svend. 3 andre drenge var i handelslære, og 1, som havde lyst til at studere, holdtes på latinskolen. Her kunne man da allerede se vajsenusets gode frugter og nytte, nemlig hvorledes den kære Gud ved dets virke kunne gøre fromme Guds børn ud af sådanne stakkels vajsere (solchen unerzogenen armen Waysen). For tiden var der 45 børn. Christian Thomsens bønner og henvendelser havde skaffet mange gaver. Disse var nu ophørte. Man hindredes meget af den ulykkelige store ildebrand i København. —

Ved kgl. resolution af 13. febr. 1730 bestemtes, at vajsenuset i Flensborg i lighed med det i Slesvig skulle have del i hertugdømmet Slesvigs straffebøder ad *pias causas*. Den for sin hidsighed og sine drabelige udfald mod sin menigheds vedhængen ved det danske sprog kendte pastor *Fischer* i Hyrup i Angel måtte af med 6 rdl. Cour., fordi han egenmægtigt havde afvist 2 sognebørn fra skriftestol og alterbord.

Informatoren eller læreren ved vajsenuset fik 800 mark i årlig løn, som udbetaltes til Mikkelsdag: således *Peter Feddersen* 1730-31 og *Christian Tackwitz* 1731-32. Den 3. marts 1729 udbetaltes til *Christoffer Hansens* enke 6 mark for undervisning i syning, til økonom *Peter Nissen* 97 mark og til underlæreren (Untermeister) *Heckmann* 12 mark for 3 kvartaler. Den informator, som var her længst i tiden o. 1760, og indførte dokumenter, skrivelser og koncepter, som var af betydning for vajsenusets historie, i en særlig protokol, hed *Christian Jessen*.

1789-90 angives personalet at bestå af 6 personer, nemlig skrivemester, underlærer, husholderske, tjenestepige, skomager og skrædder. Samtidig var der 50 børn, hvoraf 5 boede ude.

1777 udkom nye bestemmelser for husordenen: der stås op om sommeren kl. 6, om vinteren en time senere, og man går i seng kl. 9, resp. kl. 8. Undervisningen skulle begynde med en andagt

med sang, bøn og skriftlæsning. Timeplanen for mandag så således ud:

- kl. 7— 8 religion. Hver dag læres et stykke af katekismen udenad,
- kl. 8— 9 katekismus. De allermindste staver og læser,
- kl. 10—11 regne, resp. stave og læse, indtil 12 middagspause, derefter middagsmad,
- kl. 2— 3 skrive; de små staver og læser,
- kl. 3— 4 gennemgang af det udenadlærte; skriftsprog læses,
- kl. 4— 5 stave og læse af biblen og katekismen. Aftensmad.
- kl. 6 et kapitel af Det nye testamente og afslutning.

Som man ser, er der ikke tale om leg eller legemsøvelser, sang e. l. Derimod fastsattes følgende straffebestemmelser: ved alt for stor dovenskab vendes ved middagsmåltidet tallerkenen om, og der gives tørt brød, indtil lektien er lært. Selve straffene består i formaning og stok (Korbatsche oder Ruthe). Ved gentagelse hårdere straf. Opnås intet resultat, skal misdæderen stå en time foran gadedøren med et sort bræt om halsen eller i 2 dage på vand og brød udenfor eller i fængslet.

Spisesedlen:

- Søndag: frisk (fersk) suppe på okse- eller kalvekød.
- Mandag: vælling med pandekager eller kartofler og en suppe.
- Tirsdag: grønkål eller ærter med salt kød eller røget flæsk.
- Onsdag: fersk suppe eller hvidkål eller roer med kød.
- Torsdag: vælling eller grød med salt, sild eller mælk med melboller.
- Fredag: grønkål eller ærter med kød eller flæsk.
- Lørdag: varmt øl med smørrebrød eller salt sild eller kartofler og en suppe.²¹ —

Imidlertid var vajsenshusets bygning alt for stor som optagelses- og opdragelseshjem for forældreløse børn alene, og man kunne med rette sige, at det var »en ødslen med pladsen og en hensynsløshed overfor hele bydelens største og smukkeste bygning«.

Selve vajsenshuset ophørte i 1813 af økonomiske grunde, hvorefter de forældreløse børn af det offentlige anbragtes i privat pleje rundt om i byens familier. Dermed sluttede en knap 100-årig periode indenfor Flensborg bys historie: begyndt med glødende

hjerter, fortsat under et sjældent sammenhold om den praktiske virkeliggørelse af idealerne, tynget af en fast institutions økonomiske vanskeligheder uden offentlig støtte, men oplivet af bevidstheden om at gøre tidens påkrævede gerning mod en del af samfundets stedbørn.

De mænd, som ledede og gjorde arbejdet, vendte gang på gang tilbage til spørgsmålet om arbejdets frugter og nytte. De selv besvarede det bekræftende, og vi kan gøre det samme. Alligevel — ikke mindst når man kaster blikket på bygningens senere skæbne — må man vel spørge sig selv og andre, om man ikke byggede for stort. Man fik det på en måde for let i begyndelsen: rådighed over så mange af et helt slots materialer, som fandtes fornødent, og man faldt da for fristelsen at lave en fantastisk stor ramme for noget, hvis udvikling man ikke kunne forudse — modsat Franckes tankegang!

Da huset var rejst i sin væld, skulle det fyldes og bruges. Men dels kan man nu engang ikke undervise flere børn, end der findes, og man har råd til at underholde, og dels kom der ikke som i Halle og København en åndelig livsflod, som tiltvang sig plads inden for huset ved siden af børnearbejdet.

Nedenstående tidstavle vil vise, hvilke forskellige løsninger man forsøgte angående bygningens bedre udnyttelse:

- 1760 tugthus (til 1859) og tvangsarbejdsanstalt (til 1861).
- 1820 spindeanstalt (til 1835) og kogeanstalt (til 1861).
- 1861—64 nærmest ubenyttet.
- 1865—91 tysk kaserne.
- 1891—94 dels bolig for politibetjent, dels brandvæsenmagasin.
- 1894—1921 hotel Nordischer Hof, Wintergarten med koncerter og revyer, ølbar i den senere læsesal, kontorer og lagerum.²²
- 1921 Flensborghus med bogsamling, generalsekretariat, hotel, restaurant, boliger, værksted og stor sal, hvori utallige nationale, politiske og kristelige vækkelsesmøder er blevet holdt under devisen »End er der sang i skoven«.

Vajsenhuset i Tønder

Ti år efter, at vajsenhuset i Flensborg var taget i brug, indviedes vajsenhuset i Tønder, St. Hansdag, fredag den 24. juni 1735.

Det var — såvel hvad oprettelsen som virksomheden angår —

det bedst funderede blandt de sønderjyske vajsenhuse og var allerede i 1710 bleven sikret ved storkøbmanden *Peter Strucks* og hustrus testamente, som en enkeltmands taknemlighedsmonument over et usædvanligt levnedsløb.²³

Legatstifteren Struck fødtes under svenskerkrigens tummel i 1659. Da han blev døbt i hjemmet i Åbenra den 25. april, var hans far, der ligeledes hed Peter Struck, død af »Sprinckeln« (tyfus) kun 3 uger i forvejen og kun 38 år gammel, og en af hans faddere, byfoged Carsten Detleffsen, havde mistet sin hustru, Margrethe Struck, den 23. marts.

Faderen betegnes i kirkebogen som en god, kristelig og beskednen mand. Den 9. nov. 1654 havde han i Åbenrå indgået ægteskab med Marine, datter af »sel. Margr. Boisens«, hvilket kunne tyde på, at hun var født udenfor ægteskab.

Fremtiden tegnede sig derfor ingenlunde blid for den lille åbenråer. Som han senere gribende har fortalt, fødte hans mor ham til verden under den største kummer og vaskede ham i de første to trange år bestandig i sit tårevand. Men som så ofte senere havde den almægtige Gud ikke glemte moder og barn, men givet nåde og velsignelse til opvæksten. Da han var 12 år gammel, sørgede »gode hjerter« (bl. a. vel byfogden) for, at han kom i lære i Hamburg hos fornemme folk.

1678, ikke fyldt 19 år, startede han så i Guds navn i Tønder sin egen forretning med de 600 mark, som var hans arvepart efter faderen, og under Guds velsignelse udviklede den sig efterhånden til en usædvanlig højde. Han importerede vin fra Hamburg og kolonialvarer fra Holland og eksporterede tønderiske kniplinger.

Under denne økonomiske medgang slap han ikke for tunge personlige tilskikkelser. Allerede 1686 døde hans hustru Anna Christine efter kun 3½ års ægteskab. De følgende 5 år som enke-mand tog han sig ivrigt af det almene vel og røgtede forskellige offentlige hverv: først valgtes han til borgerrepræsentant og kæmner, siden efter amtmandens henstilling til rådmand. Overalt anerkendtes han for sin dygtighed og anseelse.

1691 giftede han sig igen, denne gang med Beata Maria, som 1694 fødte ham en datter Anna Christine, der kun 16 år gammel blev gift med den 20 år ældre gottorpske embedsmand *Joh. Ad. Roepstorff*, men allerede døde 1719. Da var begge hendes forældre døde: Peter Struck i nov. 1713 og hans enke sidst i juli 1714.²⁴

¹⁷⁰⁵

Som det fremgår af købmand Strucks tilbageblik over sit liv, var rigdommen og hæderen ikke steget ham til hovedet: han forblev en beskeden og taknemlig mand, der besjæledes af en oprigtig trang til at hjælpe mennesker, som levede under trange kår, især uforskyldt trængende og mennesker i stille nød. Under arbejdet med Tønders fattigvæsen og måske under påvirkning af beretningerne om vajsensusene i Halle og Hamburg modnedes efterhånden hans beslutning om at stille store midler til rådighed for oprettelsen af et vajsenhus for forældreløse drenge.

1705 var hospitalet i Tønder bleven restaureret og udvidet for at skaffe ophold til værdigt trængende borgere. Pengene dertil — 2318 mark 10 skilling — var skaffet til veje ved en husindsamling, forestået af Struck, som den 13. febr. 1709 forelagde sin afregning for magistraten og provsten.

Derefter indførtes på Strucks foranledning en ugentlig fattigskat, som skulle indsamles af en borger i hvert af byens 4 kvarterer. Hver lørdag eftermiddag kl. 2 skulle efter en andagt i nærværelse af provsten, de 4 opkrævere og Struck eller en anden rådmænd beløbet fordeles mellem de fremmødte fattige.

I den kollektbog, som Struck gennem årene havde ført over indsamlingen til hospitalet, har Struck og hans hustru uden datum, men sandsynligvis i 1710 efter datterens bryllup, indført deres testamentariske bestemmelser angående et vajsenhus for 12 forældreløse drenge fra Tønder, Åbenrå, Hellevad og de 5 sogne fra Vidingerred: Rødenæs, Klangsbøl, Horsbøl, Emmelsbøl og Nykirke. At netop disse steder havde ægtefællernes bevågenhed, skyldes formodentlig, at Struck og hans to hustruer gennem deres slægt havde tilknytning der. Således antages, at Strucks fader havde været lærer i Hellevad; men efterretninger herom savnes.

Struck havde lagt kollektbogen i en konvolut og forseglede den med følgende påskrift: »Denne forseglede bog må kun åbnes af mig, Peter Struck, eller min kære ægtehustru, Beata Maria Struck, og efter vor død af borgmester og råd«.

Tilsyneladende har ægteparret intet fortalt om deres legat, end ikke til svigersønnen, som da heller ikke brød forseglingen, om han end havde konvolutten i forvaring efter sin hustrus død. Men han var bestandig på rejse med hertug Carl Friedrich, og imens forvaltedes hans arv af kogsinspektør *Andreas Joachim Heine-mann* og herredsfoged *de Behr*. Og da han efter stormfloderne i

1717 og 1721 skulle udrede 525 mark til udbedring af digerne, solgte han ca. 13 demat kogsjord uden at kende til svigerforældrenes legat til vajsenuset.²⁵

Fra anden side havde der også været interesse for at få oprettet et vajsenuhus i Tønder. Allerede inden det i Flensburg var blevet indviet, havde udvalget dér modtaget bidrag fra ikke få mennesker Sønderjylland over, også fra vesteregnet. Således indkom 1. maj 1724 et beløb på 100 mark fra stud. theol. *Christian Albrecht Jürgensen* i Tønder, en mand, som senere understøttede Tønder vajsenuhus. Han var søn af amtsskriver Friedrich Jürgensen og en datter af den velhavende provst Kenckel i Tønder og synes at have levet af sine penge og for sine bøger, mest pietistiskfarvede, indtil sin død i 1751.

En anden interesseret tøndringer var købmand *Jens Matzen*. Han stod i forbindelse med den omtalte lærer *Henneberg* ved vajsenuhuset i Flensburg og ville knytte ham til et vajsenuhus, som han agtede at oprette i Tønder.²⁶

»Jens Matzen ville gerne have et vajsenuhus oprettet i Tønder« — skriver Henneberg 10. maj 1727 til den indflydelsesrige justits-, senere etatsråd J. W. Schrøder i København — »en tanke, hvormed han allerede har gået svanger gennem nogle år. Han har også fra begyndelsen støttet vort foretagende og allerede efter foregivende af indre tilskyndelse (»seiner vorgebenden Begierde nach«) for egne midler købt et hus dertil, hvori der kan optages 20 eller flere børn, og anlagt en uldfabrik, for at børnene ved siden af undervisningen kunne beskæftiges«.

I 1728 var Matzen nået så vidt, at han hos magistraten og regeringen ansøgte om koncession til at starte en klædefabrik og et vajsenuhus i Tønder for at afhjælpe fattigdommen. Men han fik afslag, da byens fædre stillede sig skeptisk overfor ham og hans planer og henviste til, at »man jo Gudskelov i Tønder havde en kniplingsfabrik, hvorved al armod med lyst til at arbejde kunne finde beskæftigelse og tjene til sit underhold«. Det samme skete, da han i 1741 ville indrette et uldspinderi med en fattig- og krøblingeskole.

I mellemtiden var Tønder den 16. okt. 1725 blevet ramt af en stor ildebrand, som lagde en stor del af byen, bl. a. hospitalets bygninger i aske, og man skulle nu foruden at genopbygge hos-

pitalet og skaffe boliger i stedet for de nedbrændte også hjælpe de brandlidte, fattige og forældreløse.

Under disse forhandlinger kom rygtet om Strucks vajsenshus på tale, og amtmanden, statsminister *Joh. Georg Holstein*, som i overgangstiden efter begivenhederne i 1721 tillige var bypræsident i Tønder, rettede straks en forespørgsel til sin fortrolige medarbejder provst *Samuel Reimarus*, en betydelig og pietistisk personlighed, som nøje kendte forholdene i den gottorpske tid og havde stået købmand Struck nær.²⁷

Da dennes svar var indløbet, sendte Holstein den 23. marts 1726 Reimarus et brev, hvori det hed: »Deres skrivelse af 8. ds. har behaget mig overordentlig, eftersom den giver mig lys og hab om at kunne udføre mit forsæt med et forønsket resultat.

De tilsendte oplysninger angående det kenckelske legat er tilstrækkelige og beder jeg om at give mig lige så udførlige efterretninger om det struckske testamente, og kan Deres højærværdighed være forvissat om, at jeg, hvis Gud giver mig liv og sundhed, af yderste evne skal anstrenge mig for, at den salige testators gode og priselige hensigt skal blive ført ud i livet.

Forinden glæder det mig at høre, hvilke rosværdige foranstaltninger til de fattige børns underhold og undervisning er bleven truffet af Dem på egen hand, og opmuntrer det mig så meget mere til med glæde og eftertryk at tage fat på denne gode sag, som den netop kunne virkeliggøres ved at få det struckske legat udbetalt og anvendt. Jeg skal også nok ved lejlighed sørge for at få skaffet nogle straffebøder til veje dertil, bl. a. de 100 rdl., som rådmand Giese har fået i mulkt«.

Et fjerdingar senere — 18. juni — hedder det videre i et brev fra Holstein til Reimarus: »Sagen ang. det struckske og det kenckelske testamente foruroliger mig, fordi jeg ikke kommer videre dermed, skønt jeg dog så gerne ville sørge for de fattige, og da nu en fattig andenpræst (*Mercatus*) under Guds velsignelse har oprettet et vajsenshus (i Slesvig) med 24-25 børn, som får klæder, mad og undervisning, og nu desuden efter at have fået overdraget den tidligere fattigskole lader 300 fattige børn undervise, så kan jeg ikke nægte, at jeg derved er bleven meget opmuntret til med Deres medvirkning at begynde noget lignende i Tønder, såfremt Gud giver mig liv og sundhed dertil. Og med hvilken glæde ville jeg ikke arbejde derpå!«

Imidlertid lykkedes det ikke Holstein at komme sagen nærmere i forbindelse med provst Reimarus, idet denne afgik ved døden den 15. sept. 1727, men han fik til dennes efterfølger valgt en endnu mere skikket mand, nemlig *Johann Hermann Schrader*, som havde været hans huslærer, inden han i 9 år blev lærer for prinsesse Charlotte Amalie og derpå præst i Oldesloe.²⁸

Schrader var ikke blot en betydelig prædikant, som blev redskab for en pietistisk vækkelse, men tillige en energisk og initiativrig mand, som hensynsløst greb ind overfor alskens overgreb og slendrian. Det var også ham, som fik ansat de to pietistiske præster ved siden af sig i Tønder: *Joh. Joachim Arends* og *Hans Adolph Brorson*.

Kort efter sin indsættelse den 20. marts 1728 fik Schrader, vel på foranledning af Holstein, magistraten til at skrive til daværende amtmand i Reinbeck, von Roepstorff, og fik til svar, at det forseglede testamente var ubrudt i dennes besiddelse. Efter en del forhandlinger udleverede v. Roepstorff det til kogsinspektør Heinemann, der havde forvaltet de struckske landerier for ham.

Ved et møde på Tønder rådhus den 21. juni 1730 kunne sidstnævnte så endelig overrække originalen til provst Schrader og magistraten, hvorpå seglet åbnedes, og testamentet oplæstes.

Legatet omfattede 91 demat marskjord i Frederikskogen ved Højer, hvis forpagtningsoverskud i første række skulle komme 12 forældreløse drenge fra de ovennævnte sogne til gode. De skulle anbringes i hospitalet, forplejes, opdrages og undervises til deres 14. år af dettes skolemester, der skulle være en kristelig, gudfrygtig, from, ærlig, flittig og ufortrøden mand og desuden undervise 38 andre fattige børn fra byen. Derfor skulle han ialt have 820 mark som vederlag.

Hver degn i de nævnte 5 vestslesvigske sogne skulle undervise 20, degnen i Åbenrå 12 og degnen i Hellevad 24 fattige børn uden herfor at forlange skolepenge, men mod en godtgørelse af 30 mk. hver. Om muligt skulle af de resterende midler de 12 forældreløse drenge hvert år foræres et nyt sæt tøj. Hos landsherren skulle der andrages om skattefrihed for legatets jorder. De, der skulle have tilsyn og aflægge regnskab, skulle have et årligt honorar. —

Da der tilsidst fandtes en bestemmelse om, at testamentet skulle træde i kraft et år efter stifterens død, måtte der nu afregnes,

og det lykkedes endda at undgå tab ved Heinemanns konkurs i 1739.

Trods bystyrets betænkeligheder tog Schrader straks efter testamentets åbning i 1730 fat på at få bygget en ny hospitalsbygning med et vajsenshus og et tugthus (arbejdshus). Samtidig lod han foretage en indsamling i byen, hvorved der indkom 200 mrk. til byggeriet, og rettede en henvendelse til en videre offentlighed om støtte.

Hjælpen fra hans gamle, indflydelsesrige kredse lod ikke vente længe på sig: med den nye konge, Christian 6., og dronningen i spidsen ydede hoffets folk store bidrag; bl. a. gav Holstein 300 mark ligesom kongen, og grev Zinzendorf 12 dukater = 87 mark.

Schrader selv var heller ikke bange for at ofre af sin egen lomme, og for både at gavne vajsenshuset og udbrede pietismen gennem udsendelse af egnede skrifter indrettede han i et rum af vajsenshusfløjen et eget trykkeri, hvorfra han allerede i januar 1731 kunne udsende sin egen salmebog: »Vollständiges Gesang-Buch« med 1157 salmer, forlagt og trykt for det »daselbst zu erbauenden Hospital- und Waisenhauses«.

Efterhånden kunne man begynde med hospitalets og tugthuset drift, men endnu stod selve vajsenshuset tomt, idet man ikke kunne få pengene vristet fra Heinemann. Først 1735 var pengeforholdene i en sådan orden — især ved hjælp af kniplingshandler Jürgen Krögers legat — at man kunne begynde på at udføre legatfondens bestemmelser i stifterens ånd.

St. Hansdag indviedes så endelig vajsenshuset, hele 22 år efter Peter Strucks død og med kun 8 drenge i stedet for de påbudte 12.

Til at undervise de fattige og forældreløse børn havde Schrader tilkaldt *Henneberg* fra Flensborg, men da denne allerede døde i november 1730, kom han ikke til at virke ved selve vajsenshuset.

Det gjorde derimod *August Jacob Rakebrandt*, født i Løgumkloster i 1699. Efter at have studeret theologi i Kiel fra 1721 og virket i Preetz, fik han i 1731 opfordring til at overtage degneembedet i sin hjemby, og han indrettede her en lille latinskole, indtil dette blev ham forbudt.

Han tiltrådte straks ved vajsenshusets åbning som lærer eller informator med 150 mark i årlig løn, medens en fru Schramm som vajsensmutter havde økonomien under sig for 400 mark om

Helligåndskapellet i Tønder, der i sin bagbygning rummede vajsenuset

året. Men fra 1738 og til sin død i 1771 virkede Rakebrandt som både økonom og lærer. Samtidig forestod han salget og udsendelsen af forlagets bøger. Ved sin tiltrædelse opstillede han en udførlig inventarfortegnelse, som endnu er bevaret.

For at få et indtryk af selve vajsenusets virksomhed regnskabsmæssig set, gengives opgørelsen for 1754:

Indtægt:

1. Beholdning				
a. på rente hos byen står	7352	mk	11	sk 2 p
b. i kassen	1340	mk	8	sk 11 p
	<u>8693</u>	mk	4	sk 1 p

Overført	8693 mk	4 sk	1 p
2. Landerier	1617 mk	0 sk	6 p
3. Renter	220 mk	9 sk	3 p
Krøgers legat	40 mk		
4. Salget af Allg. Catechismus og de tønderske bibler			
a. tyske katekismer	135 mk		
b. danske	375 mk	510 mk	
5. Salg af Allg. Gesang-Buch	1631 mk	10 sk	0 p
	<u>Ialt</u>	<u>12712 mk</u>	<u>7 sk 10 p</u>

Udgift:

1. Skolelærerne	210 mk		
2. Rakebrandt for 12 vajsere	600 mk		
information	150 mk		
til rug og tørv	76 mk		
3. Klæder	293 mk		
4. Rakebrandts honorar for afsætning af forlagets bøger	12 mk		
5. Salg af Allg. Gesang-Buch	906 mk	14 sk	6 p
	<u>Udgift</u>	<u>2247 mk</u>	<u>14 sk 6 p</u>

Det lykkedes Rakebrandt at bringe forlagets virksomhed ind i en god gænge. I de første 15 år solgtes der

af Tondernsche Bibel	294 eksemplarer
af tyske katekismer	4858 eksemplarer
af danske katekismer	3300 eksemplarer
af Allgemeines Gesang-Buch	6910 eksemplarer

Da der ud over den minimale godtgørelse til Rakebrandt ikke fandtes andre driftsudgifter, blev fortjenesten forholdsvis stor: ca. 40 pct. avance. 1756-65 var den gennemsnitlig 296 mk årlig. 1789 solgtes for 1055 mark 13 skilling.²⁹

Her er ikke stedet at skrive Tønder vajsenshus' historie op til ophævelsen den 1. okt. 1938. Det er gjort af andre. Men vi kunne måske slutte denne redegørelse for igangsættelsen med at sige, at der under den skiftende op- og nedgang indenfor den lange år-række altid har været uselviske mænd, som gik i Peter Strucks spor for at komme vajsenshusdrene til hjælp i barndomstiden, og vel også altid drenge, der har følt en lignende taknemlighed

mod Gud og mennesker som Struck selv over at blive taget ved hånden, før de skulle ud på livets vej.

Vajsenhuset i Tønning

Medens slottet i Tønning er bygget på samme tid som Lyksborg slot (1580-83), blev fæstningen først til i 1644. Ved sin strategiske beliggenhed blev fæstningen en omstridt kastebold mellem kongerne og hertugerne af Gottorp. Sidste gang, den spillede en vigtig rolle, var under den store nordiske krig. Da den kapitulerede den 7. febr. 1714, er dens saga ude.

Tønning blev nu en åben by, fæstningen nedreves, og 1735 fik slottet samme skæbne. Det siger sig selv, at byen havde lidt stor skade under de mange krigeriske begivenheder. 1724 udtaler en fremmed: »Næsten al næring er bortfaldet på dette sted, forskellige huse står øde, og fæstningen er i den grad raseret, at den meget ligner en landsby«. Noget lignende siges i 1735: »Byen består af 400 tæt sammenbyggede, mest små huse, af hvilke næsten $\frac{1}{4}$ er helt ubrugelige; en del er ubeboede, andre ruinerede, og ejerne har ingen evne til at reparere dem«. ³⁰

En mere indgående skildring får vi af pastor *Johannes Sigismund Ulitsch*, som var førstepræst i Tønning 1738-51 og netop kommer ind på at skildre forholdene i anledning af sine bestræbelser for at få oprettet et vajsenhus, så der kunne komme bedre tider for byen.

Ulitsch synes at have været en varmhjertet, energisk og målbevidst personlighed, dertil beleven og i stand til at udtrykke sig knapt og rammende. Det udelukker ikke, at han efter datidens skik er nødt til at skrive omstændeligt og i underdanige vendinger, når det gælder en henvendelse til den enevældige kong Christian 6.

Når han fandt på at oprette et vajsenhus, var det en naturlig ting for ham. Efter at have studeret i Halle var han blevet lærer ved vajsenhuset dér og stod de vakte kredse i Werningerode nær. Så blev han hofpræst i Øster Frisland hos hertuginde Sophia Carolina, en søster til den danske dronning, og kunne i sine pietistiske fremstød regne med hoffets og regeringens støtte.

Allerede den 25. januar 1739 sendte han kongen en plan angående et vajsenhus, bilagt en ansøgning, hvori det hedder: »Det bliver snart et år, siden Deres Kongelige Majestæt (i det følgende

forkortet til: D. K. M.) under helt særlige spor af det guddommelige forsyn allernådigst har behaget at overdrage mig uværdigste hovedpastoratet i Deres by Tønning, for hvilken allerhøjeste tillid jeg herved ikke kan undlade at udtale min taknemlighed samt de inderligste velsignelsesønsker.

Fra mit ringe arbejdes første begyndelse på dette sted af har jeg fået den overbevisning, at der ikke vil være meget at stille op med især børnene, dersom de ikke eftertrykkeligt bliver påvirket gennem heldbringende foranstaltninger. Det er en almindelig erfaring, som alle kommer til, hvem vor herres Jesu Kristi rige og menneskenes frelse ligger ret på sinde.

Derfor bedrøver det mig så meget mere, at man ikke kan nå til en velsignet indretning af den herværende byskole — af årsager, som jeg ikke kan forklare i korthed — eftersom man snarere næsten synes at være nødsaget til at lade alt ligge i den største elendighed.

Men Herren, som hører bønner og tager sig sine fattige tjeneres sorg over Zions menighedens brøst til hjerte, viser nu en anden vej til dog at gøre en begyndelse med at afhjælpe denne store nød, og jeg har den barnlige tillid til ham, at han også vil lade mig nå D. K. M.s hjerte.

Der frembyder sig her i vor by en ønsket lejlighed til at komme fattige og forældreløse børn til hjælp med en dygtig opfostering, endda uden besvær for D. K. M. og Deres undersætter.

Bilagte ark indeholder et simpelt udkast dertil, og jeg nærer ingen tvivl om, at dette vil finde et allernådigst bifald hos D. K. M., hvis flid efter at udrette noget i henseende til evigheden allerede har været en sag til jubel i Zion — — —³¹

Allerunderdanigst forslag til oprettelse af et vajsenshus i Tønning ved Ejderen.

1. Der udrettes i præsteembedet trods al mulig flid meget lidt, hvis ikke børnene udtrykkelig får en god opdragelse og en god undervisning, således at der efterhånden ligesom opstår en ny slægt.

2. De fleste forældre er uegnede til en rigtig opdragelse af deres børn og ikke blot forplanter den gængse elendighed videre til deres efterkommere, men forøger den oven i købet endnu mere, idet det onde efter sin natur af sig selv plejer at brede sig (som

ukrudtet i haverne, således at man til sidst ikke kommer videre ved at fremholde sandheden.

3. De fleste skoler er så fordærvede, at samfundet ikke kan vente sig meget godt derfra. Og da lærerbesættelserne de fleste steder afhænger af mange eller dog nogle personer, blandt hvilke almindeligvis kun de færreste har den rette indsigt og et redeligt sindelag, er det ikke til at undre sig over, at mange sjæle derved bliver ulykkelige for tid og evighed, og der også opstår mange og store besværligheder for staten.

4. Alt dette, som især med henblik på Tønning kun er alt for sandt, har fra begyndelsen af bestandig vakt bekymring hos mig og drevet mig til at overveje midler til på en eller anden måde at råde bod på dette forhold.

5. Især fattigbørnenes opfostring her på stedet er notorisk så elendig, at der efter almindelige udtalelser fra indbyggerne og magistraten (som derfor længe har ønsket en bedre foranstaltning i så henseende) næsten ikke kan nævnes et eneste eksempel på, at der navnlig af drengene er blevet andet end det værste pak. Således er de nuværende, skønt ingen er over 12-13 år, allerede vokset fra enhver skoletugt og må ved deres hyppige udskejelser såsom tyveri, løgnagtighed o. desl., da læreren ikke længer vil lægge hånd på dem, have tamp af fogeden på rådhuset, skønt uden synderlig virkning. Ja, de bliver netop værre derved, mister næsten enhver følelse og bliver dygtige til at skjule deres gale streger. Dette har jeg, da de ligesom alle andre skolebørn står under mit tilsyn, næsten daglig lejlighed til at erfare. I det lange løb bliver de ikke alene ulykkelige for deres eget vedkommende, men en vis last for almenheden.

6. Deres nuværende opfostring består i korthed i følgende:

a. De sættes på kost i byen, af og til hos fattige folk, for en meget ringe sum, nemlig for 8 rdl. årlig. Nævnte folk er måske nok ordentlige, men er, selvom de ikke selv lever i alskens dårlighed, aldeles uduelige til at opdrage børn på en gavnlig måde, og de anser sig på grund af de ringe kostpenge for berettiget til at misbruge dem til allehånde nederdrægtige ting, ja endog til at låne penge til dem et eller andet sted. Således forflygtiges alt for let, hvad de har fået indpodet i skolen, som i forvejen er ringe nok, og ombyttes med tusind onde ting, da de jo lever uden opsvn og blandt dårlige eksempler.

b. For også at skaffe de til deres opfostring nødvendige penge til veje, går de nogle dage om ugen omkring, synger og indsamler ved dørene, hvad man giver af penge og brød. Herved er de hidtil ikke blot ofte bleven forledt til at stjæle eller ødelægge samle-bøsserne, men allerede selve lejligheden til at strejfe omkring i gaderne og fylde deres sind med allehånde uheldige ting er til skade for dem, for slet ikke at tale om, at de ligesom naturaliseres i det for staten så skadelige tiggeri, så at de senere, når de skulle tjene deres brød ved arbejde, vanskeligt kan bringes dertil, men betids igen griber til tiggerstaven eller til måske endnu værre midler for at kunne leve vel ved lediggang.

7. Efter lange overvejelser er jeg endelig — og som jeg bestemt tror ikke uden Guds tilskyndelse, da jeg ofte har klaget og stadig klager ham denne nød — kommen til det resultat, at D. M., vor allernådigste konge og herre, som jo i forvejen så alvorligt søger Deres lands frelse, kunne en gang for alle styre sagen på følgende måde og uden besvær:

8. Her står endnu en gammel garnisonskirke, som næppe nogensinde vil komme i brug igen, og som, efter hvad man forsikrer mig, er lige ved at falde sammen til en ruin, i hvert fald for at undgå dette vil behøve nogen istandsættelse. Denne kirke har foruden nogle sølvting, som forud er bleven benyttede ved altergangen, endnu 500 rdl. foruden nogle års rente stående hos landskabet. Den kunne sammen med sølvet ikke finde nogen bedre anvendelse end, hvis der af den blev bygget et passende hus til bedste for byen Tønnings — hvilken i forvejen tilfalder mange soldaterbørns forsørgelse — og måske hele Ejdersteds rette opfostring af hjemløse børn. Så længe disse nemlig som omtalt lever så spredt og uden det for deres alder så nødvendige opsyn, er alle de penge, som ofres på dem, næsten spildte.

9. Dersom det nu måtte behøve D. M. at bestemme denne kirke med tilbehør — med alle forbehold til et så gavnligt formål og dertil forordne, at de herværende fattigbørn skal anbringes i dette hus og det, som hidtil uden nytte er bleven anvendt til deres opfostring, hvert år skal indbetales dertil, så ville derved det fattige og ved guddommelig, retfærdig tilskikkelse ellers overalt så hårdt ydmygede Tønning vederfares en sådan nåde, hvorved D. K. M.s landsfaderlige velvilje ville blive udtrykkelig tilkendegivet og mange bønner blive opsendt for Allershøjstsamme.

10. Måske kunne det også gå an, at hele Ejdersted, der jo efter kgl. forordning selv må sørge for sine fattige, kunne tilholdes at give disse, eller rettere børnene, — hvilket måtte løseligt beregnes — ind under nævnte opfostring, eftersom den samme nøds-tilstand, som m. h. t. børneopdragelsen hersker her hos os, vel også må trykke andre steder. Nyttens ville i så fald blive almen, og et hus af kirkens materialer ville blive stort nok, men næsten for stort til vor by alene.

11. Nu hersker der her ingen mangel på tomter tilhørende D. M. privat, og hvis det måtte være mig tilladt allerunderdanigst at foreslå, så kender jeg ikke nogen mere egnet end den, hvor før det allerede for nogle år siden nedbrudte slot har stået, den såkaldte Slotsplads. For øjeblikket frembyder den for alle forbipasserende et ynkeligt skue. Dette ville falde bort, såfremt man fik den ryddet og prydet med en offentlig kgl. bygning til byens og hele landskabet Ejdersteds bedste. Beliggenheden egner sig også i den grad for et vajsenhus med tilbehør, at jeg mangan gang tænker, at Guds forsyn har ladet den stå øde netop dertil. Den har ingen tilknytning til byen og ligger alligevel ikke så langt borte fra den. Der mangler hverken plads eller vand.

12. Byggeriet, den nødvendige indretning og ledelsen af hele anstalten er jeg, såfremt D. K. M. ville anse mig allerringeste tjener for tro nok dertil — villig at overtage, så længe Herren lader mig bo på dette sted, for hans ansigt, uden nogensomhelst godtgørelse og med al den redelighed, som han vil forlene mig med, ligesom jeg forinden skal indsende udførlige tegninger. Efter min afsked skal Herren nok vide at sende en anden, som kan fortsætte det begyndte værk efter D. K. M.s bedste vilje.

13. Kun ville jeg i så fald allerunderdanigst være nødsaget til at udbede mig følgende af hensyn til at nå det påtænkte mål:

a. at der ved de herrer kirkevisitatorer, eller hvem D. K. M. ellers ville behage at udnævne dertil, foretages afregning og godkendelse af regnskabet over indtægt og udgift, ført af en dygtig mand, for at undgå bagtalelse eller deslige.

b. at jeg selv, den tilbørlige subordination ufortalt, i denne sag får tilstrækkelig frihed til at indrette det nødvendige efter bedste vidende og samvittighed. Det står nemlig fast, at hvor særlig det indre i en sådan anstalt skal ordnes af mere end een mand, der vanskeligt kan komme noget godt ud deraf, undtagen hvis de alle

vandrer i een ånd og arbejder i fuld redelighed for Herren mod samme mål.

Ellers vil den ene hindre og hemme den anden og hele den gode sag snart gå i stå, hvorpå der kan anføres eksempler nok. Især mener jeg, at der f. eks. ikke må påtvinges mig medarbejdere ved anstalten, men udbeder jeg mig tilladelse til at udvælge, ansætte og afskedige, dersom der da ellers intet vigtigt kan indvindes imod dem, samt at lade de antagne børn undervise i alt, hvad der er nødvendigt, i selve huset og uden at være bundet til nogen anden skole.

c. At Allerhøjstsamme måtte behage — hvis D. K. M. allernådigst ville bevilge det på disse blade fremsatte forslag — at lade opsætte et lille instrument eller en fundats, for at arbejdet, så snart vejret tillader det, kan påbegyndes frejdigt i Herrens navn.

Det gik dog ikke helt så glat med præstens vajsensusplan, som han havde ventet, idet landskabet Ejdersted, Everschop og Utholm gjorde betænkeligheder gældende. Først udtalte de ang. præstens kritik af Tønning byskole, at ingen kunne nægte, at der trods alt gennem årene var fremgået mange gode folk af alle stænder derfra, og at det var en ældgammel bestemmelse, at fattigforsørgelsen i hele verden tilkom samfundet, og at der også i Ejdersted fandtes fattighuse for fattige folks børn, men at forældreløse sattes i kost hos sognets folk og holdtes til skole. Herved havde man befundet sig så vel, at der hverken hørtes klager eller fandtes sognebyrder.

Hvis en af vajsjerne blev en døgenigt, kunne man efter deres mening ikke give den bestående tilstand skylden, idet man ikke kunne gøre mere end at sætte børnene i pleje, betale kostpenge og klæder, lade dem lære, hvad de havde lyst til, og iøvrigt overlade dem til Guds gode førelse. På den måde blev også pengene i sognet, men hvis de skulle bringes til Tønning, så blev det til skade for egnen. Da byen i 1648 fik en vinkælder for sig og hele landskabet, måtte regeringen af samme grund trække bevillingen tilbage igen.

Landskabet anså derfor forslagene for at være utilfredsstillende og for at stride mod landenes tradition, forordninger og friheder.³²

Derpå hviler sagen i næsten 3 år. Men den 15. januar 1742 ud-

stedes ved kgl. reskript en fundats for et vajsenshus for byen og sognet Tønning med følgende bestemmelser:

§ 1. Kongen bestemmer og skænker Garnisonskirken i Tønning i den forhåndenværende tilstand med materialer og inventar såsom alter, døbefont, prædikestol, orgel, statuer og billeder samt tilhørende sølvgenstande, klingpung, bibel, alterbog og messingsager, men ikke fløjlsdugen, som er bestemt til Tønning kirke. Endvidere skænkes de 500 rdl., præste- og andre boliger ved Garnisonskirken samt de to haver, græsningen på kirkegården og pladsen, hvor kirken nu står, plus det græsland, som tilhører garnisonspræsterne.

§ 2. Præste- og de andre boliger skal sættes i stand og på bedst mulig måde indrettes til vajsenshus, hvis senge og møbler skal betales med de penge, som indkommer ved Garnisonskirkens nedbrydning og salg samt af de 500 rdl. plus renter. Overskudet skal anbringes sikkert som et vajsenshusfond.

§ 3. Da formålet med denne milde stiftelse udelukkende er opfostringen af fattig- og vajsenshusbørnene, tages m. h. t. § 1 det forbehold, at skulle vajsenshuset i løbet af kortere eller længere tid gå ind, så skal de nævnte parceller eo ipso tilfalde den kgl. fiskus igen. Af hensyn dertil skal man straks opsætte et inventarie- eller taxationsinstrument over det alt sammen og indsende det til kongen.³³

Om virksomheden i Ulitsch' tid foreligger der lige så lidt som for den følgende efterretninger, men da vajsenshuset allerede gik ind i 1753, må det antages, at det offentlige fattigvæsens og skolevæsenets udvikling til det bedre mere og mere gjorde et vajsenshus i Tønning overflødig, og at man som før anbragte de forældreløse børn i private hjem.

Ulitsch' efterfølger var en meget dygtig præst og skolemand, men kras pietist og stridbar. Derfor tørnede han idelig sammen med kolleger og øvrigheder. Han hed *Joh. Christoph Schinmeyer* og var præst i Tønning 1751-67. Også han havde studeret i Halle og i 7 år virket ved vajsenshuset dér. Så blev han præst ved det militære opfostringshus i Potsdam og fra 1737 præst og inspektør i Rathenow. Overalt var han ivrig for vajsenshuse og skoler.

I Tønning forblev hans navn kendt længe efter hans død på grund af hans arbejde for børnenes undervisning, især vajsernes opfostring. Da statsminister Bernstorff i 1750'erne omgikkes med

planer om skolereformer og ville have vajsensusene sammenlagt til eet stort og forbinde dette med et lærerseminarium, anmodede han 1755 Schinmeyer om at udarbejde en plan ang. et sådant indretning. Denne efterkom opfordringen og indsendte meget hurtigt et udkast med overslag. Men stridigheder trak sagen i langdrag og standsede dens videre gang.³⁴

Vajsenhuset i Husum.

Først 1773 kunne der indvies et Vajsenhus i Husum. Dette er så meget mere overraskende, som der i denne by tidlig fandtes interesse for fattige og forældreløse, og få steder var der så mange legater som her.

Fra 1644 til 1681 havde man i *August Giese* ikke blot haft en fortrinlig byskriver, men en højt begavet, yderst rettænkende og modig mand, der ikke skyede nogen møje for at bringe forbedringer ind i de offentlige forhold og den almindelige tankegang i byen. Han hældede til pietismen og udgav en del skrifter i den anledning, endnu flere forblev utrykte.

Så kom 1709 *Johann Melchior Krafft* til Husum og med ham en usædvanlig præst, som indtil sin død i 1751 satte sit præg på byens og omegnens kirkeliv. Han var vældig belæst og berejst, dertil bekendt med mange theologiske og adelige mænd på den tid, hvilket nok bidrog til at øge hans selvfølelse og herskertilbøjeligheder. I Halle havde han lært Francke at kende og blev overbevist om, at hans anstrengelser og anstalter for at fremme Guds ære, oprejse det nedsunkne kirkeliv og sjælenes frelse var rigtige.³⁵

Han fik mange modstandere: hjemme sine kolleger og den nye bysekretær *Hering* og ude generalsuperintendent *Clausen* og andre, som kaldte ham en »ærkesværmer«.

Efter hvad en fremmed præst fortæller fra et besøg hos ham, var Krafft imponerende af skikkelse og af et så voldsomt temperament, at gæsten var lige ved at miste al appetit, da han ved bordet gav sig til at skælde ud på dem, der angreb pietisterne, medens hans gode kone, en Abigail, sad ved bordet under frygt og bæven.

Derimod stod borgmester *Peter Ipsen* på hans side, og trods modstand fik de sammen ansat *Andreas Jacob Henneberg* fra Frederikstad, en pietistisk løsgænger, men frem for nogen en fo-

regangsmand i arbejdet for fattige og forældreløse, som vi har set under Flensborg og Tønder, som degn ved klosterkirken og lærer ved fattigskolen.

Ang. Kraffts stilling til vajsenhussagen findes kun et enkelt brev fra ham til statsminister Joh. Georg Holstein, dateret Husum 13. sept. 1721. Heri står bl. a., at cand. *Cramer* efter overvejelse nok var villig til at overtage stillingen (»station«) ved vajsenuset og anvende al mulig flid. Men da han i øjeblikket er bundet af sin condition og evt. må forlade den, hvis Holstein giver ham et kald, er det ugørligt, da han må perfektionere sig i dansk. Derimod vil Krafft anbefale Henneberg.

Hvilket vajsenuhus kan der være tale om i 1721? På den tid eksisterede kun Slesvig. Kunne der være mulighed for, at Flensborg eller Tønder trods alt, hvad der taler imod, har været drøftet allerede den gang? Næppe, så snarere København, men mon man ikke dér havde emner nok at vælge imellem. Så bliver kun Husum tilbage, hvad man også af efterfølgeren pastor Mayers tale kunne slutte. Herimod taler ganske vist, at Krafft ikke ellers taler om et vajsenuhus i Husum, heller ikke i sin husumske kirke- og skolehistorie, og i sit brev anbefaler Henneberg, som han jo havde hos sig.

Den friskole for fattige, som Krafft i 1720'erne arbejdede for, blev først rigtig til virkelighed i 1761, men i løbet af få år var der 2 klasser med 200 børn. Senere fik man en eftermiddagsskole, hvor 2 lærerinder gratis underviste pigebørnene i at spinde, sy og strikke, et arbejds- og drikfældigheds- og tiggere og liderlige, et sygehus for ubemidlede syge og et spindehus for fattige, som her arbejdede for betaling.³⁶

I 1770 fik byens fattigforstandere lejlighed til for 500 mark at erhverve et ubeboet hus i Westerende 18 med et gammelt bryggeri og stald. Huset var bygget 1697, de øvrige bygninger var ældre.

Først tænkte man på at indrette bryggeriet til et særligt sygehus for fattige, men man opgav denne plan for i stedet at rive det ned og bygge et nyt. Foruden dagligstue og køkken til sygeplejersken eller måske rigtigere gangkonen fandtes 4 sygestuer. Det kostede 1500 mk.

Selve vajsenuhusets indretning kostede 2400 mk. Ved en indsamling indkom 1426 mk. 8 sk., et legat gav 200 mk., i fattig-

blokken udenfor huset indkom ved indvielsen over 70 mk., og 3 venner forærede 30 mk.

Indvielsen foregik den 30. april 1773. Om morgenen kl. 9 samledes børnene i friskolens bygning på den store kirkegård sammen med byens præster og de 4 fattigforstandere, medens magistraten mødte i vajsenshusets skolesal. Parvis førtes så børnene med pigerne i spidsen under ledsagelse af de 2 friskolelærere og sangen »Der Herr, der aller Enden«, fulgt af præsterne og forstanderne ad den store og lange Harmens gade til Westerende.

Efter salmen »Komm heiliger Geist, Herre Gott« holdt førstepræsten Johann Andreas Mayer indvielsestalen over Davids salme 127 vers 3 og udtalte bl. a.: Man når ikke at fremme sådanne børns vel for tid og evighed, uden at der rejses et hus, hvor de under god anførsel og opsyn kan blive opfostret sammen. Også i denne by har erfaringen vist, hvor dårlig de fattige børns opfostring var uden en sådan. Mit hjerte banker af glæde og tak mod Gud, fordi han har ladet også mig opleve denne dag, hvor jeg bliver fundet værdig til højtideligt at indvie dette vajsens- og opfostringshus med sang, bøn og Guds ord. Den har delvis mine forgængere i embedet dybt længtes efter, men ikke set. Om dets nødvendighed var man så overbevist, at Krafft skrev for mere end 50 år siden: »Så længe Husum ikke får sin egen fattig-friskole, bliver der intet af Husum«.

Foran bygningen, som ligger der endnu, stod en god brønd, forsvarlig tildækket af hensyn til børnene. Til venstre for indgangen fandtes en rummelig dagligstue for vajsensfaderen foruden sovestuer, til højre forstue, køkken og spisekammer. Bagtil fandtes skolesalen, som også benyttedes til spisestue for børnene. — Ovenpå var der 2 rummelige sovesale, foran til drengene, bagved til pigerne, ind imellem lå lærerens daglig- og sovestue.

Der begyndtes med 15 vajsere; tallet steg snart til det dobbelte. I tiden 1774-97 indkom en del gaver og legater, bl. a. 1788 et sådant på 720 mk. fra toldforvalter Matthias Friedrich Brinckmann. Hver Mattiasdag (24. febr.) skulle børnene af legatets renter bespises med vinsuppe, steg og franskrød.

Målet var at optugte dygtige og nyttige borgere og holde børnene borte fra unyttige og skadelige ting. Vajsjerne undervistes sammen med fattigfolks børn i religion, læsning, skrivning og regning, både for- og eftermiddag.

Om morgenen kl. 7 og om eftermiddagen kl. 4 fik man smørrebrød og om aftenen byggrød. Desuden om søndagen kød og suppe, mandag ærter eller kål med spæk eller flæsk, tirsdag kartofler med sauce eller grøntsager, onsdag som mandag, torsdag melboller i sauce, fredag klipfisk e. l. og lørdag mælk med melboller. »Den normale drik er godt, kogt og velgæret øl, 3 mk. pr. tønde«, hedder det i Mayers beretning. »Vajsenmutter skal holde børnene og deres klæder rene. Hver lørdag skiftes undertøj. Straffes må ikke i hovedet. Efter måltiderne skal børnene vaske sig og skylle munden ren«.

Læreren skulle hver morgen og aften holde andagt. Om søndagene skulle han for- og eftermiddag føre børnene, parvis ordnet, til gudstjeneste og katekisation; i dårligt vejr skulle han i vajsenhuset holde en vækkelses- eller opbyggelsestime med sang, bøn og katekisation. I godt vejr så man gerne, at læreren førte børnene ud i den frie natur.

Til slut kan nævnes, at vajsenhuset også her skulle komme i læreruddannelsens tjeneste. I skoleforordningen for Holsten af 31. dec. 1747 havde man understreget, at en bedre skole beroede på dygtigere lærere, og at man for at få tilstrækkelig mange af dem i vajsenhusene og skolerne skulle holde øje med drenge, som kunne egne sig til videre uddannelse. De skulle straks øve sig som hjælpelærere.⁸⁷

Af interesse herfor stiftede provst *Balthasar Petersen* i Tønder den 27. marts 1780 sin gård Gørresmark på over 209 demat frugtbar jord foruden sine manuskripter til bedste for vajsenhuset i Husum i det håb, at der årlig kunne findes 1 eller 2 drenge, som egnede sig til læreruddannelse. Den 1. maj s. a. overtog Husum by forvaltningen af hans gave.

I de følgende år udkom på vajsenhusets forlag provst Petersens »Jesu Liv« i 4 bind, særlig beregnet for lærere; overskuddet blev 400 mk. Desuden udkom »Kristelig lære om de udvalgte salighed i det evige liv« i 2 bind. Men i mellemtiden havde de pietistiske præster med Mayer i spidsen råbt gevalt: de mente ikke, at et pietistisk vajsenhus burde udgive en ortodoks rationalistisk forfatters bøger.

Fattigkollegiet, som havde haft besvær med at forvalte det så langt borte beliggende Gørresmark, bad provsten om tilladelse til at sælge det. Ærgerlig købte denne nu i 1782 sin gamle ejendom

tilbage og testamenterede den til et seminarium i Tønder (1. aug. 1786).³⁸

Vajsenhusene, pietismens gave til kirke og folk.

Hensigten med denne afhandling har været at gøre opmærksom på, at pietismen ikke blot bragte Sønderjylland salmer, gude-lige forsamlinger og skrifter, ikke blot var en vækker til inderligere kristendom, men at den også ved sin kristelig-social side havde betydning for både kirke og folk.

De her skildrede 5 sønderjyske vajsenhuse er synlige og smukke beviser herpå. De er talende udtryk for, at pietismen gerne ville tjene både Herren og tiden og i praksis slå den gængse tankegang ned, at enhver kun skal bekymre sig for sin egen sjæl, om de andres skal i det højeste præsterne bekymre sig.

Såvel lægfolk som præster under pietismen kan dele den hæder, som Brorsons efterfølger som dansk præst i Tønder, pastor Schonning, lader blive provst Schrader til del ved dennes død den 21. okt. 1737:

Når denne Slegt er død, og Efftermanden møder
Et af de Vaysen-Børn, som underholdes her,
Og spørger ham: Min Søn, hvo er dend, som dig føder?
Du ser saa høvisk ud, at det en Glæde er.
Da skal den lille Pog strax svare ham og sige:
Min Kost og Lære jeg i Vaysen-Huset har,
Dend Herre føder mig, som boer i Himmerige,
Men salig Schrader dog Guds Haand i dette var.
Naar der var ikke nok af vores Capitale
Til snedker eller Smed, til Muur- og Tømmermand,
Saa lod vor Herre dem ved Schrader dog betale
Og gjennem Schraders Haand hjalp Bygningen i Stand.
Hvad ellers fattedes til vores Underholdning,
Til Bøger, Strømper, Skoe, til Kiøl, til Hat og Klud.
Til Læremestres og andre Folks Besolding,
Det kom alt rigtig ind, men hvorfra det ved Gud!³⁹

NOTER

1. Haar og Nørregaard: Kirkehistoriske læsestykker II, 1916, s. 95 f.
2. Aug. Sach: *Gesch. d. Stadt Schleswig*, 2. udg. 1875, s. 217.
3. Heinr. Philippsen: *Alt-Schleswig II*, 1928, s. 194 f.
4. *Schriften d. Vereins f. S.-H.sche Kircheng.* 2. rk, IX, s. 496.
5. *Mercatus til Holstein*: Ledr. 455, fol.
6. Philippsen s. 194 f.
7. S.-H.-Lauenb. *Landesber.* 1846, s. 61.
8. Sach s. 220: Philippsen I, 1923, s. 134.
9. *Pietismen i Flensborg*: Fl. bys hist. I, s. 254 ff.
10. *Vajsenhusprotokollen*: Fl. byark. nr. 800.
11. *Kirchenmemorial zu St. Marien* s. 27 ff.
12. *Afskrifter i vajsenhusprotokollen* s. 51 ff.
13. Schierning: *D. Chronik d. Familie Lorck*, 1949, s. 78 f. om Andreas Lorck.
14. »Efterretning«: Un. Bibl. Kiel (S. H. 520).
15. *Thomas L. Lorcks dagbog*: Schierning s. 92.
16. *Hennebergs breve*: Ledr. 499,4 og Ledr. 429-31, fol.
17. *Chr. Thomsen*: Mollers stamtavler i Fl. byark.: Schierning s. 90; E. Pontoppidan: *Den danske Atlas VII*, 1781, s. 374.
18. *Conradis censur*: »Efterretning« s. 977.
19. *Anna Thomsen*: Bov og St. Marie kirkebøger: *hendes og mandens breve*: Ledr. 430, fol. og Ledr. 499,4.
20. *Lorck*: Ledr. 499,4.
21. *Udviklingen*: M. Kröger: *Flensborghus (maskinskrevet)*, Fl. byark.
22. *Grænsevagten 1921-22* s. 53 ff. og 1923-24 s. 600 ff.
23. E. Carstens: *D. Stadt Tondern*, 1863, s. 180 ff; Ludwig Andresen: *200 Jahre Waisenhaus in Tondern*, 1935, dansk udg. ved P. Toft, 1935 (her cit. Andr./Toft); Claus Eskildsen: *Tønder 1243—1943*, 1943, s. 16 ff; *Tønder gennem tiderne*, 1943, s. 201f.
24. *Strucks selvbiografiske meddelelser*: Andr./Toft s. 12 f. *Strucks testamente*: Carstens s. 180 f; Andr./Toft s. 21 f. *Strucks fader*: Eskildsen s. 111.
25. *Roepstorff*: Andr./Toft s. 25 f.
26. *Jens Matzen*: Ledr. 499,4.
27. *Holstein til Reimarus*: Utrykt, Tønder provstearkiv.
28. *Schrader*: SJy MSkr. 1931, s. 2 f.
29. *Vajsenhusregnskaberne*: LA Åb.
30. *Forlagsvirksomheden*: Andr./Toft s. 52 f.
30. *Tønning 1724*: *Schriften* 2. rk, IX, s. 334. 1735: SJy Hist. III, s. 359.
31. *U'litsch' forslag og ansøgning*: Abt. 168, nr. 380, LA Gottorp.
32. *Landschaftliches Archiv Eiderstedt*, LA Gottorp.
33. *Indvielsen*: J. S. Ulitsch: *Einweyhungsrede*, 1743; samme: *Bericht von dem Waysenhouse zu T.*, 1743.
34. *Schinmeyer*: SJy Årb. 1933, s. 98.

35. *Giese og Krafft*: E. Feddersen: Kircheng. S.-H.s, se reg. »*Ærkesværmer*«: *Schriften* 2. rk. IX, s. 335.
Henneberg: SJy MSkr 1961, s. 90 *Kraffts brev*: Ledr. 455, fol; *hans personlighed*: *Schriften* 2. rk. IX, s. 331 f.
36. *Fattigskolen*: U. A. Christiansen: *Die Gesch. Husums II*, 1903, s. 139.
Vajsenhusets igangsættelse og indretning: Joh. Andr. Mayer: *Rede bey feirl. Einweihung*, 1773; Husum byark. nr. 499.
37. *Virksomheden*: U. A. Christiansen s. 139.
38. *B. Petersen*: Tønder Statsseminarium 1788-1938, 1938, s. 23 f.; Claus Eskildsen s. 89.
39. *Schonnings digt*: Andr./Toft s. 46.